

OSOBNOST – DÍLO – MÝTUS

Jiří Kolář: Z cyklu Božena Němcová (1995)

Autoři: Dalibor Dobiáš, Yveta Dörflová, Michal Fránek, Ladislav Futtera, Milan Horký, Václav Maidl, Petr Nejedlý, Lucie Saicová Římalová ve spolupráci se Zuzanou Urválkovou a Kristinou Vonkovou

Za podporu při přípravě výstavy děkujeme zvláště Evě Dittertové, Gabině Fárové, Jiřímu Grusovi, Aleši Kolaříkovi, Davidu Konečnému, Ivetě Rydlové, Michalu Severovi, Aleně Sousedíkové, Lubomíru Sršňovi a Martinu Velíškovi.

Neoznačené ilustrace pocházejí z fondu Památníku národního písemnictví.

Grafické zpracování: Alexandr Hudeček (www.odoka.cz)

Výstava vznikla s podporou Strategie AV21 Paměť v digitálním věku.

Milé návštěvnice, milí návštěvníci výstavy,

přes všechnu pozornost, kterou Boženě Němcové a jejímu dílu věnovaly následující generace, přes zpracování jejich životních i literárních osudů a děl na mnoho způsobů, přes moderní edice jejich prací zůstávají její život a dílo předmětem výkladů. Jednu jedinou odpověď nenabízí ani tak často opakovaná otázka: Proč by si měl dnešní člověk přečíst *Babičku*? O jediný možný výklad neusiluje ani tato výstava. Za cíl si naopak klade upozornit na množství představ, které se v průběhu dvou staletí s Němcovou spojily, na to, z čeho tyto představy vycházely, a na jejich hodnoty, a přiblížit vám nový zážitek s jejím dílem.

Autorky a autoři

(Sebe)portréty

* 1820

Podle záznamu z matriky přichází Němcová na svět jako Barbara Nowotny 4. února ve Vídni. S rodiči se stěhuje do Ratibořic v severovýchodních Čechách.

■ 1826

Začíná školní vzdělání v České Skalici v blízkosti Ratibořic.

■ Po roce 1830

Na tři roky se ocitá na vychování v rodině zámeckého správce v blízkých Chvalkovicích. Zde nachází krom jiného bohatou německou knihovnu.

■ 1837

Na přání rodičů se vdává za staršího úředníka finanční stráže, českého vlastence Josefa Němce (1805–1879). Bezprostředně s ním vystřídá několik jeho působišť ve východních Čechách. Stává se matkou synů Hynka (1838–1853) a Karla (1839–1901) a dcery Theodory (1841–1920).

■ 1842

Rodina se stěhuje do Němcova nového působiště Prahy. Němcové se tu narodí syn Jaroslav (1842–1898). Blíže se seznamuje se silicím národním hnutím a jeho mladšími, svobodomyšlnými představiteli, debutuje a začíná se vymezovat vůči představám o vzdělané vlastence.

■ 1845

Němcovi na tři roky odcházejí na Chodsko. Němcová se zabývá národopisem i lidovou osvětou a dále píše. Nalézá sice ohlas u vlasteneckého publika, zároveň však vstupuje do vlastně dlouhodobého střetu s maloměstskými poměry.

■ 1848

Němcová, podobně jako její manžel, vstupuje do politického vření Jara národů, publikuje, a dokonce v přestrojení navštěvuje revoluční Prahu.

■ 1850

Cesty manželů se dočasně rozcházejí: Němec je přeložen do Uher, Němcová se vrací do Prahy. Zdejší inspirace a jimi podněcená tvorba se prolínají se zklamáními a existenční nejistotou. Na cestách za manželem nalézá na Slovensku další látku pro svůj národopisný a literární zájem.

■ 1853

Po neúspěšném atentátu na Františka Josefa I. jsou revidovány revoluční události roku 1848. Raporty existenčně zasahují i Josefa Němce, a prohlubují tak krizi a hmotnou nouzi jeho rodiny v době, kdy stát systematicky potlačuje národní hnutí.

■ 1857

Po předčasném postavení Němce do výslužby a jeho návratu do Prahy se definitivně rozpadá manželství Němcových. V následujících letech dokončuje Němcová, jako ceněná, přece však živořící spisovatelka, poslední větší práce.

■ 1861

Němcová odchází z Prahy do Litomyšle, kde se v silici nemoci snaží soustředit na redakci svých spisů pro nakladatele Augustu jako zdroj obživy.

† 1862

21. ledna umírá Němcová v Praze.

Božena Němcová zanechala črtu svého životopisu ve své opravě hesla pro nedokončený *Kapesní slovníček novinářský a konverzace* Ludvíka Rittera z Rittersberku: autorův původní text opravila, vzpomenula vliv své babičky Marie Magdaleny Novotné i další formativní momenty rodičů se vztahem k vlasti a národnosti.

Jsem v Čechách, nedaleko té naší matičky Prahy, a přeče je mi teskno; zde je lid ještě tak tuze pozadu, že se toho člověk zhrózí... Jak mnohé vlohy, jak mnohá bystrá hlava zajde, aniž k pravému usvědčení přijde. Oni to cítí, oni by se učili, ale což mají dělat, když jim žádný mesiáše nepošle. Málokterý, aby o historii co věděl aneb knihu jakživ byl přečetl; než nyní přicházejí z vesnic, kde jsem známa, sami pro knihy a večer při přástvách čtů... Ostatní jste beztoho v Květech čtla... Jen to se zmíním, že bych skrze ty „obrazy“ málem od zdejších pánů měšťanů bití dostala, a to proto, že jsem napsala, tvariši že okna tlouču... a že jsou po tu dobu pověreční!... Jsou to šosáci!

(Dopis Bohuslavě Čelakovské z Domažlic, 14. února 1846)

Zásoby v čemkoli neměli jsme nikdy; jestli byl někdy nadbytek, byli také chudí přátelé, kterým pomoci povinnost kázala... Žijeme co nejskromněji možno, jen aby hlad nebyl a slušně se mohlo mezi lidmi jít... Prodala jsem, co jen jakouž takouž cenu mělo, dluhy mám a nyní – nyní dokonce zbavena jsem i toho, co mi mohl měsíčně muž posílat. Na podporu od přátel nemohu se spoléhat, když má každý sám s sebou co dělat v těch těžkých časech. Literatura mne neuživí; napsala jsem povídku delší [Babičku], ale kněhkupci krčí ramenoma, že jsou špatné časy, malý odbyt kněh.... Pan páter Štulc slíbil zaopatřit mi překládní spisů pro mládež..., ale také to k ničemu nepřichází.

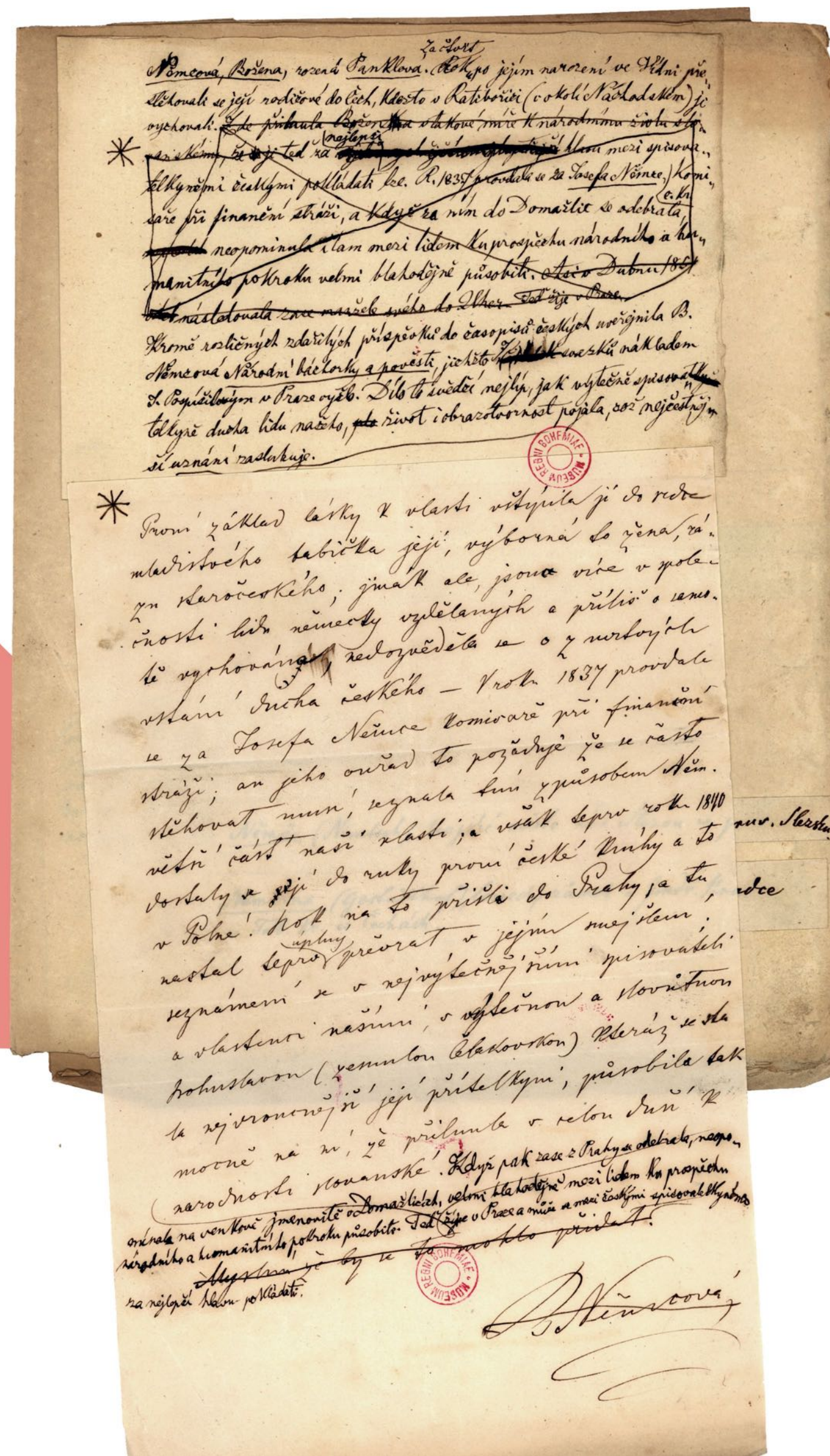
(Dopis Antonínu Markovi 25. srpna 1854)

Když projdu leta svého živobyti..., dívím se sama sobě a myslím, to není možná – to nejsi ty! – Kdybyste mne byli znali, když mi bylo dvanácte, třinácte let..., na tu dobu já nejraději zpomínám. Tělo moje rozvitě již, přeče ale ještě polo panna, polo děcko, nebylo plné, okrouhlé, ještě jsem se nestyděla vylezt před chlapci na strom... To byla doba, kdy mne ještě těšily nové střevíce, šaty a pentle, že jsem se neděle dočkat nemohla, kde mi dovoleno bylo vzít jich do kostela. Ještě mi nebylo hanba, když mi matka před lidmi dala herdu do zad, že jsem spálila jížku, aniž jsem si z toho co dělala, když mi otec před chlapci studenty řekl: Aber stell dich doch grad..., dumme Gredl!

(Dopis neznámému adresátovi, koncem roku 1854)

Když jsem byla nejnešťastnější, vzešla mně krásná hvězda lásky – jako poutníkovi, tápe-li v temnotách! Ta mi zaslavila na cestu a té jsem následovala. Byla to poezie, již nešťestí jako zázračný květ ve mně k životu probudilo! Ta jediná oslavuje mi život a já zaslavila jsem se jí navěky! Ona naučila mne lidi milovati, ona zabránila, že jsem nikdy neutonula ve sprostotě života, a ona lepším učinila mé srdce, zušlechtila mou mysl... Pracemi svého ducha stanula jsem na stupni, že mohu býti pro svou osobu od muže nezávislá, zjednala jsem si úctu všech snaživých lidí; jsouc trpělivá a shovívavá k chybám lidí, za několik obětavých služeb z lásky získala jsem mnohé družné srdce.

(Dopis sestře Adéle, 25. listopadu 1856)

Slavnostní portrét Boženy Němcové jako mladé oduševnělé vlastenky, která okouzila vlastenecký salon pražského lékaře Václava Staňka, vytvořil v závěru jejího prvního pražského pobytu roku 1845 Vojtěch Hellich. Svou stylizací a idealizací se vzdálil od viděné skutečnosti, na druhé straně však právě tak šťastně, až genialně antcipoval ideální představu, kterou si česká společnost brzy po smrti Němcové vytvořila o „svě“ autorce. Glorifikující vizi ostatně pomáhal vytvářet už za jejího života, a stal se tak nechtěnou příčinou přísného posuzování i odsuzování Němcové jejími současníky: její přátelé a známí, kteří znali „obraz svěťice“, nelibě nesli, když se nechovala „svatě“ a nemínila naplňovat jejich představy o spóřádaném životě.

S klasickým dílem Boženy Němcové a její osobností se v blízkosti druhé světové války literárně nevyrovnávali jen František Halas *Naši paní Boženu Němcovou* (na obálce s portrétem autorky od Adolfa Kašpara) či Jaroslav Seifert *Vějířem Boženy Němcové* (s portrétem od Karla Svolského). O málo později, roku 1946, se k nim připojil svou imaginativní *Babičkou po pitvě* i surrealista Karel Hynek Kolář Libora Fary reaguje právě na tuto adaptaci soudobého kulturního symbolu; Hynek se jako spoluautor literárního díla objevuje v pozadí vedle autorky.

Také na počátku 21. století se objevily nové pokusy nahlédnout Němcovou i zpoza národního kánonu, kupříkladu ve filmu *A tou nocí nevidím ani jedinou hvězdu*, kde ji ztělesnila německá herečka Corinna Harfouch, či přímo ve fotografickém cyklu Štěpánky Stein a Salima Issy *Národní obrození*, kde pozici na Hellichově portrétu zaujala Češka vietnamského původu. Jiný pohled přináší komiks *Džiana Babana*, Vojtěcha Maška a Jiřího Gruse *Ve stínu šumavských hvozdu*, kde se Němcová se svým původním záměrem *Babičky* střetává s hrdinou klučičí četby Old Shatterhandem.

Neostýchám se vyznati, že my ženské, byť by nám třeba říkali „milostpaní“, až k ustrnutí zanedbány jsme ve všem, co se týká vyššího života. Vy muži, nevím, zdali schválně aneb jakousi zaslepeností, nevidíte tu nesmírnou prázdnotu myslí ženských; jen vlastní manželé cítívají, bohužel, pozdě, následky této zanedbanosti. Jaký div, že hledají jinde, co doma nenacházejí. – Ó, my jsme k politování! A musí-li to tak býti? Musí ženská ostati jen tou – milkou aneb tím domácím skřítkem? Nemůže se vyrovnati muži? Zdali na sukni přilepen jest takový rozdílný ducha a statečnosti? Ach, já slyším, jak i Vy pravíte: „Aj, i ta chce emancipaci žen!“ A odhodíte list a já se stydím zdaleka.

(Dopis Františku Matouši Klácelovi, před 20. zářím 1849)

Hospodyně! nastaly jiné časy. Nastala svoboda. Jsme my, při vši naší tajné moci, svobodné? Sestry, upřímně nahlídněte v srdce své a rcete, jsme-li svobodné! Nejsme svobodné, neboť jsme otrokyně marnosti, vrtkavosti, parády, a nemějte mi za zlé – zpozdílosti. Nešalme se, vyznejme naši nezvedenost, naši sprostnost při všem lesku a vyličnosti!... Vyznejme to, nestyďme se, neboť na nás vina nebyla, nýbrž na těch, jenž o vychování lidu vůbec nedbali, ženského pohlaví zvedení ale veskrz zanechali náhodě... Poznáním přijdeme na cestu, a když my starší váhavějším krokem ovšem půjdeme, mládež naši k rychlejšímu pochodu přidružíme!... Hospodyně, podejme sobě ruce k tomu, abychom chránily nevinnost a svedly obci počestné údy a zadost činily věku, jenž má za heslo: Svoboda, rovnost a bratrství!

(Moravské noviny, 29. listopadu 1848)

Moje vlast

Česká zem mě nezrodila,
přece je mou drahou vlastí,
a Českou se nazývati
je mi chloubou, je mi slastí.

Cizí děcko v rájůplné
lůno své měš přesadila
a co vlastní dítě svoje
s věrnou láskou vypěstila.

Kdož by tebe nemiloval,
pečlivá ty, dobrá máti?
Jak ti nemám za tyou lásku
srdce své i duši vzdáti?

Řeč ta krásná, libozvuká
jak mi nemá býti milá?
Vždyť mě modlit, mluvit, zpívat
česky jenom máť učila.

Žalost-li mou duši tíží,
v řeči té jen bol vylívám;
radost-li srdce skáče,
českou píseň si zazpívám.

„Miluji tě,“ milosladce
ze rtů jeho vplynulo,
když mě rámě prvnikráte
k sobě vroucně přivinulo.

Čechu srdce jsem zadala,
vlastence za muže mám,
a co statné syny vlasti
české děti vychovám.

Až se pak i mně přiblíží
neuprosné smrti stín,
usteleš mi chladné lůžko,
česká máti, ve svůj klín.

(Květy, 17. srpna 1844)

Jaká byla vlast Boženy Němcové? A jaká vůbec její doba? Přísně vzato, vlastní mohla mít více. Jako loajální poddaná císaře z habsbursko-lotrinské dynastie se cítila občankou Rakouského císařství, které naproti tomu němečtí liberální intelektuálové a politici vnímali jako součást imaginárního Německa (z české strany tento náhled jednoznačně odmítne František Palacký až v revolučním roce 1848). Coby spisovatelka, která čerpala podněty ze slovenského a jihoslovenského prostředí, se přirozeně pokládala za součást stejně imaginárního Slovanstva. Jak ale vyjadřuje lyrický subjekt v básni *Moje vlast*, na prvním místě byla Češkou.

Česká vlastenecká společnost byla společností převážně pánskou. V tradičním vnímání měla žena přísně přidělené role v rodině a zůstávala kýmisi, z koho je třeba vlastenku vychovat. Třeba u Josefa Kajetána Tyla se to jen hemží karikaturami němčičích dívek, jejichž vlastenecké citění je předstírané. Vlastenku-spisovatelku si tato společnost vysnívala, jako třeba Žofii Jandovou, pod kterýmžto jménem se skrýval o dvě desetiletí starší František Ladislav Čelakovský. Význam ženy však přece v modernizující se společnosti rostl. Také díky uznávaným autorkám, jako byla třeba Francouzka George Sand(ová), se stále více prosazovala jako protějšek mladých intelektuálů.

Konzervativní hodnoty nevzývali pouze čeští vlastenci, ale i rakouská vláda, která spojovala přílišnou liberalizaci společnosti s nebezpečím revoluce. Vždyť i převážně podcenivý pohled vlastenců na ženy v podstatě kopíroval pozici, kterou ženám vykazoval státní zákoník. Přesto se však vlast Němcové stále zjevněji modernizovala. Roku 1845 dorazil do Prahy první vlak a v Karlíně míjel kartounky, v nichž předchozího roku vypukly první větší dělnické bouře na českém území. Urbanizace, jak se zdálo, dokonce ohrožovala tradiční lidovou kulturu, jejíž projevy umělci – samozřejmě včetně Němcové – hodlali „v hodině dvanácté“ zachytit a nastavit problémům doby.

Dělnická předměstí měšťanskou společnost konfrontovala s otázkou chudoby, lékařské a sociální péče. Přitom však dominující politický liberalismus přiznával podíl na správě věcí veřejných pouze pravidelným plátcům daní. Koneckončů ani v prázách Němcové není navzdory kritickým sociálním vizím autorky chudinně dána schopnost zcela aktivního jednání, nýbrž její osud závisl do značné míry na blahovůli jiných, třeba doktora v povídce *V zámku a v podzámčí* či paní kněžny v *Babičce*. V průběhu života Němcové však přece docházelo ke státním reformám: zrušení poddanství a robotních břemen, reforme soudnictví a podnikání, zřízení územní samosprávy a v samém závěru jejího života konečně také k ukotvení parlamentního systému (1861).

Na napětí mezi opatrnými modernizačními tendencemi a konzervativními obavami z revoluce narážela ve svých dílech i Němcová. Třeba ve své nejnámější práci, *Babičce*. Kristla z hospody, která se obrátí na babičku s prosbou o pomoc, je odměněna za poslušnost, s níž bezmyšlenkovitě vyplní všechna babiččina doporučení – tedy za model chování vyžadovaný po rakouském občánovi doby neoabsolutismu. Vztah Kristla-babička však v díle stojí ve zjevné opozici vůči pověrečné kovářce, jež se snaží Viktorku zachránit s pomocí škapulíře, zatímco babička jde o Kristlině osudu vyjednávat na zámek. Ač tedy babička na první pohled ztělesňuje tradiční hodnoty, do prostoru údolíčka přináší modernizaci, modely jednání vlastní sebevědomé občanské společnosti.

Čekali jsme pořáde, co slavný krajský úřad, byv k vyšetřování Mčelských rozhlášených kejklů jezuitských [údajného zjevení Panny Marie dívkám ve Mcelích na Nymbursku] veřejnými listy zřejmě vyzván (když v tom ani tak nazvaná duchovní, ani světská vrchnost domácí nic nečinila), k překážení tohoto veřejného podvodu konečně přece nařídí a k zastavení putování tam tolika set lehkověrných sprostáků, veřejně oznámí, ale čekáme a nepochybně každý vzdělanec s námi, posud nadarmo..., nebo vyslání oné domácí úřední komise, která tam dne 20. listopadu jménem krajského úřadu přijela, nemůže se považovati za nic postačitedlného, a účinek její jest té věci spíše k podpoře nežli na překážku.

(Josef Němec, Národní noviny, 15. prosince 1849)

Jeho [Josefa Němce] nepřítel soudí: V svém úřadu je řádný, přesný, obratný, nikdo mu nemůže nic vytýkat, je to dobrý úředník, ale je neklidná hlava, přepjatý Čech; stará se o věci, o něž se úředník nikdy nemá starat v státních záležitostech; do náboženských věcí se plete – hlavně národní snahy, svobodomyšlné myšlenky jsou věci, o něž se císařský úředník nikdy nemá starat, a když toho nenechá, uvidí, jak to s ním dopadne.

(Dopis Aloisi Vojtěchu Šemberovi, 17. listopadu 1850)

Co říká u vás lid tomu všemu? Co soudí o té svobodě obchodu a řemesel [zrušení cechů 20. prosince 1859 a jejich náhrada živnostenskými společenstvy]? – Boháči a židé budou mít z toho nejlepší užitek, ale řemeslníci přijdou s tím docela na mizinu. – K takové svobodě patří lepší časy a potom hlavně vzdělaný řemeslnický stav. Měli nám dáti dříve dobré školy obecné na základě národním a školy průmyslné a potom svobodu řemesel a obchodu. – Zle nohoum pod nemoudrou hlavou!

(Dopis Josefu Kolískovi, 14. ledna 1860)

Mušský rozměr českého „národního obrození“ ukazují také ilustrace v *Dějínách udatného českého národa* Lucie Seifertové (2003, jako televizní seriál i Pavla Koutského, 2010–2012). Nejpozději od 20. let 19. století přitom tento ráz hnutí už úplně neplatil: vedle Boženy Němcové patřily k jeho ženským protagonistkám o generaci starší Magdalena Dobromila Rettigová, autorka nejen kuchářky, ale také vychovatelka a spisovatelka, i další. Jejich tvorba se také postupně začala vzdalovat starším představám o společenské roli ženy.

1814–1815

Vídeňský kongres zakotvuje uspořádání Evropy po napoleonských válkách. Reformy v habsburské monarchii, mj. tiskové svobody, jsou ovšem záhy omezeny a spolu s nimi i dočasné důstojnější postavení češtiny, resp. Čechů ve veřejném životě českých zemí.

Přesto se jedná o období rozvoje a prosperity. Modernizace se týká nejen zemědělství, průmyslu a služeb, které nadále zkvalitňují život přinejmenším vyšších městských vrstev. Zasahuje i novými institucemi podepřené vlastenecké iniciativy, do nichž postupně vstupují nacionální prvky.

1835–1836

První díl *Jungmannova Slovníku* či – dosud německy psaných – Palackého *dějín* představují reprezentativní a vlivná vědecká díla, o něž se může opřít sílice národní české hnutí.

V modernizující se žurnalistice, ale také v rozmanitých společenských podnikcích jako kupř. národních besedách začíná jeho program postupně působit na širší městské a venkovské vrstvy.

1844

Vystoupení dělníků za lepší pracovní podmínky, s výtržnostmi včetně antisemitských excesů, zasahují vedle jiných měst i Prahu. Třebaže vlastenci je vnímají převážně s odstupem, nedořešené sociální otázky přecházejí stále otevřeněji také do úvah českých autorů.

Katynka Krákorová, přítelkyně Němcové a proslulá amazonka na barikádě na Malém rynečku (dnes Malém náměstí) v centru Prahy, v srážkách svato-dušního týdne v Praze, jimž vyvrcholily revoluční události roku 1848 ve městě. Němcová následně navštívila poraženou Prahu a rozřileně psala přítelkyni Rajske-Čelakovské o „podých duších“, které se dříve pouze vydávaly za vlastence.

1848–1849

Evropské revoluční události politizují i českou veřejnost: sociální a státoprávní požadavky, volání po občanských svobodách a s tím i zrovnoprávnění Čechů a Němců, ovšem přes částečné reformy přerůstají do vzájemných sporů a střetů se státní mocí.

Neúspěch revoluce, v níž situace nakonec vyústí, a rozehnaní ústavodárného sněmu v Kroměříži sice nezvrátí další odklon státu od feudálních přežitků, zároveň však císaři Františku Josefovi I. umožňují represivně omezit – jakožto potenciálně protistátní – veřejnou, a to i národní diskusi.

1859

Porážka Rakouska v Lombardii otevírá prostor pro politické, hospodářské a sociální reformy ve znamení ústavnosti a liberalismu. To vede k rychlému rozvoji veřejného života včetně tištěných médií – ovšem i jako pole porach nacionálních střetů.

Císařův příslib všeobecné ústavy a propuštění představitelů předchozího režimu kancléře Metternicha v březnu 1848 – v důsledku revoluce ve Vídni – byly oslavovány. Ve skutečnosti však stály jen na samém začátku dlouhé, v důsledku málo úspěšné viny politických a národnostních střetů v monarchii.

Bohuslava Rajska, vlastním jménem Antonie Reissová, sestra Johany Fričové a Karoliny Staňkové. Božena Němcová se k ní až do její smrti hlásila jako ke své přítelkyni a dopisy adresované Rajske patří k nejstarším dochovaným listům Němcové.

Bohuslava Rajska píše laboratorních pokusech, portrét od Jozefa Božetěcha Klemense.

Zdroj: Sběrka Národního muzea, HI-111938

Josef Čejka, lékař a přítel Boženy Němcové, přednášel zdravotědu a krásovědu. Uvedl Boženu Němcovou ke Staňkům. Když začala publikovat pohádky, byl iniciátorem jejich prvních povídek.

Za největší poklad bídneho života svého považují přízeň této Boženy. Víte, že si dávno dopisujeme, ale nevíte, že dopisy naše vždy stávaly se vroucnější, tj. takové, jak snad budou kdys vůbec v člověčenstvu. My spolu tu poezii ze světa uprchlou tajně si přilákali.

(Dopis Františka Matouše Klácela Aloisi Vojtěchu Šemberovi, 21. listopadu 1850)

Kněz, filozof a básník František Matouš Klácel uvažoval o národním hnutí a moderním individu i v širších souvislostech dějinné filosofie a etiky. V průběhu života se několikrát pokusil, například za účasti Němcové v Českomoravském bratrstvu, převést své ideály také do praxe.

Zdá se, že příchod do Prahy byl pro Boženu Němcovou po dětství nejšťastnější dobou života. Potkala lidi, jejichž jména znala z časopisů a z knih, oblíbila si je a sama okouzlovala, měla ctitele. Tím, že začala navštěvovat salon u Staňků a Fričů, se dostala do velmi úzké a vzdělané pražské vrstvy.

Salon byl z pohledu české vlastenecké společnosti vnímán jako prestižní, kultivovaná a kultivující zábava. Na tomto pozadí a na rozmachu ženského hnutí, ke kterému na sklonku třicátých let došlo, se utvářel staňkovský salon. Jeho zvláštností bylo, že tu šlo v zásadě o ženskou společnost, do které měli muži, jak se zdá, jen krajně omezený přístup – byli přizváni výhradně jako přednášející nebo připuštění jako hosté. Středem společnosti byla Bohuslava Rajska, talentovaná učitelka, blízká Karlu Slavoji Amerlingovi a jeho školnímu experimentu zvanému Budeč. V tomto inspirativním prostředí si Němcová nejen doplnila své vzdělání, ale tato skupina žen ji motivovala ke psaní, chtěla, aby ženy psaly, a povzbuzovala je k tomu. Němcová v tomto ohledu byla výjimečná především svým talentem – a to i mezi muži.

Okruhu žen a dívek kolem Bohuslavy Rajske byla zřejmě určena i její první otištěná báseň *Zemán českým*. Báseň vyšla v *Květech* 5. dubna 1843, v den, kdy se „kroužek dam“ sešel poprvé nikoliv v soukromém salonu, ale v prostorách Budeče. Barbora Němcová poprvé také na veřejnosti použila jméno Božena, aby je pak přijala jako své jméno literární a postupně i ve styku se stále širším okolím. V okruhu Budeče patřilo vlastenecké jméno k všeobecné povinnosti a zdá se, že nebylo osobní volbou, ale že ho přiděloval K. S. Amerling. Jméno Božena odkazovalo k posvátným hodnotám božství.

Amerling dal mimo jiné i podnět, aby tento okruh, v době, kdy teprve vznikala první česká encyklopedie, připravil encyklopedii pro dámy. V tomto nedokončeném pokusu, ke kterému se připojila i Němcová, se poprvé rodil obraz moderní ženy vymaňené z těsných mezí zúženého rodinného obzoru.

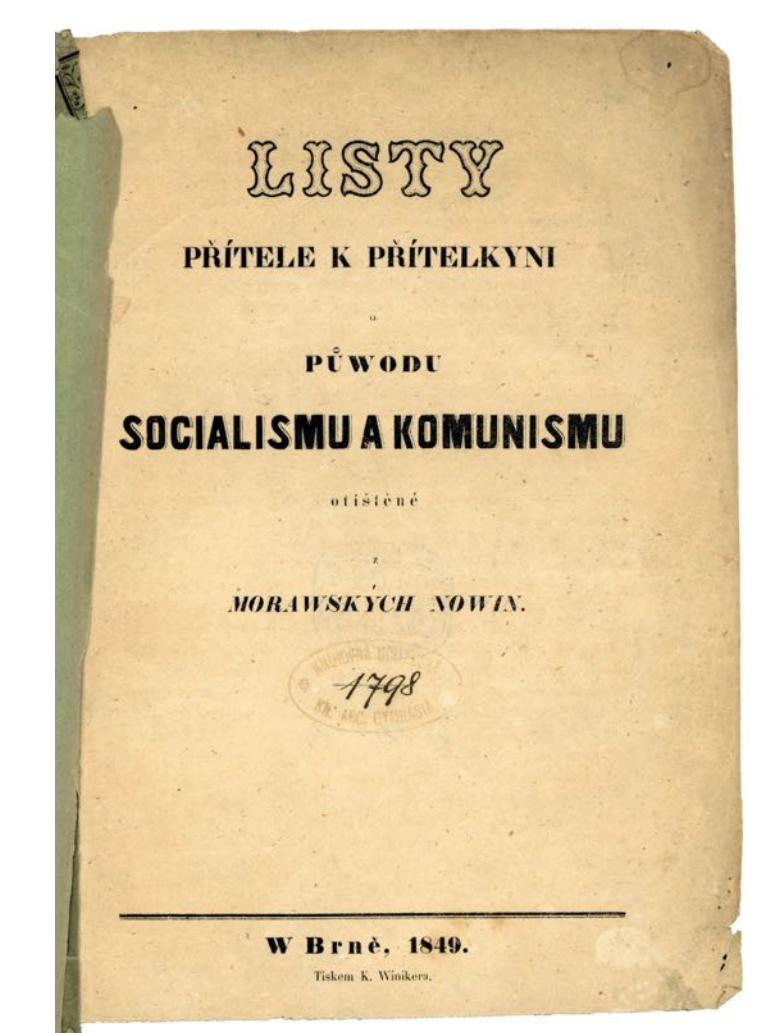
V kruhu přátel I.

V roce 1848 vyšla v moravském časopise *Týdeník* chvála pohádek Boženy Němcové. Napsal ji augustiniánský mnich a kněz František Matouš Klácel. Ve stejném časopise vyhlásil vznik Českomoravského bratrstva, které mělo vztahy sesterské a bratrské lásky a solidarity šířit mezi svými členy. Manželé Němcovi se hned přihlásili. Mezi sedm členů spolku patřil jednak mladý moravský profesor Jan Helcelet, jednak celoživotní přítel a rádce Němcové, filozof a slavista Ignác Jan Hanuš. Němcová byla autodidakt, velmi usilovně pracovala na svém vzdělání, v debatách s těmito přáteli a četbou spisů, které jí půjčovali, nabývala nevšedního rozhledu po soudobých duchovních a uměleckých proudech.

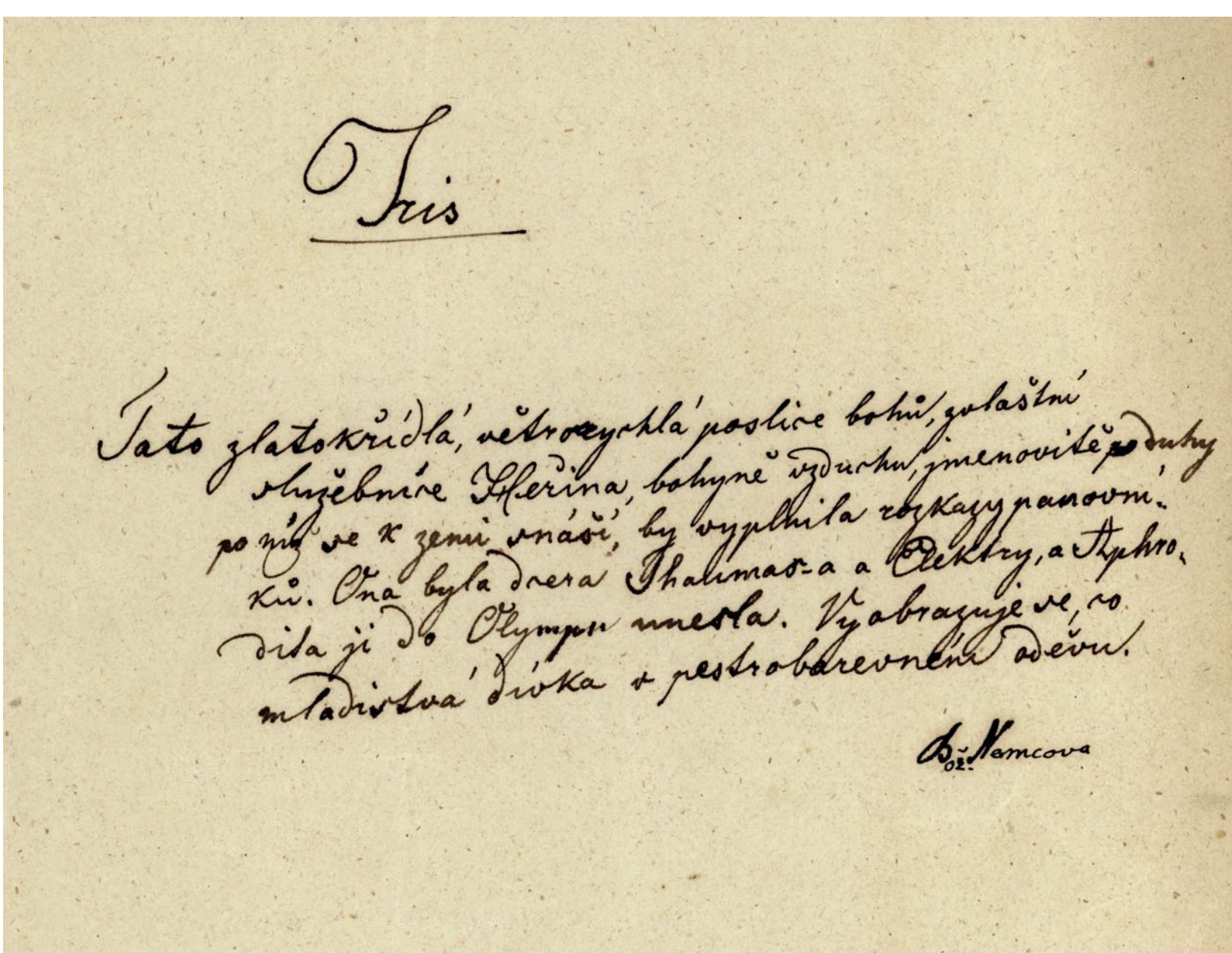
Helcelet a Klácel měli kontakt s německy píšícím mladohegelianem Františkem Tomášem Bratránkem, který čerpal z prací Henriho de Saint-Simona, tedy jednoho z prvních myslitelů utopického socialismu. Bratránek ve svých textech psal o vztahu mezi ženami a muži a otevíral téma manželství jako sňatku, který by měl být založen na vzájemné úctě: jestliže manželství v tomto smyslu nefunguje, tak má být podle něj ukončeno. Ty texty Němcová pravděpodobně znala a promítly se jak do jejího tvůrčího procesu, tak do osobního života.

Vzájemná korespondence Boženy Němcové s Klácelem se nedochovala, měla nepochybně velmi osobní ráz. Úvahové a historicky poučné pasáže, které byly asi součástí dopisů, učený nadšenec publikoval a pak vydal jako *Listy přítele k přítelkyni o původu socialismu a komunismu*. Je třeba si ovšem uvědomovat, že v této době nepředstavuje komunismus ještě jasně definovanou doktrínu, ale jsou pod něj zahrnovány různé víceméně radikální humanistické, filantropické, sociálně utopické a politické názory. Je také vysvětlován pod různými jmény, například bratrstvo pospolitého života.

Utopický projekt duchovní pospolitosti zakládané Klácelem pod poněkud nadneseným názvem záhy ztroskotala, když se změnil v zápas členů o získání milostné přízně Boženy Němcové. Její přátelství s jednotlivými členy přetrvávala.

Klácelovy *Listy přítele k přítelkyni o původu socialismu a komunismu* vyšly první v autorově brněnském časopise *Týdeník*. Vzápětí se objevily tiskem pod uvedeným titulem.

V rukopisném encyklopedickém slovníku pro dámy jsou jménem Boženy Němcové podepsány dvě hesla „Iris“ (v řecké mytologii dcera mořského boha Thaumanta a Elektry, bohyně duhy, která naplňuje mraky vodou) a „Iassi“ (Jasy, druhé největší město Rumunska, hlavní město Moldavské župy).

Student práv a básník a kritik Václav Boleslav Nebeský, s kterým se Božena Němcová setkala u Staňků, jí ukázal cestu k poezii. Její veršování je skromné. Současníci se z něj radovali hlavně proto, že to byl první vnější výrazný projev básnické české ženy.

Rok na to přišli do Prahy, a tu nastal teprve úplný převrat v jejím směřování; seznámení s nejnvýtečnějšími spisovateli a vlastenci našimi, s výtečnou a slavnou Bohuslavou (zesnulou Čelakovskou), kteráž se stala nejvroucnější její přítelkyní, působilo tak mocně na ni, že přilnula s celou duší k národnosti slovanské. Myslím, že by se to mohlo přidat.

(Příspěvek Boženy Němcové k své biografii, jak ji sestavil Ludvík Ritter z Rittersberku pro svůj nedokončený Kapesní slovníček novinářský a konverzační, 1852)

Sušilovy [Moravské národní] písně podrž, dlouho-li se Ti líbí; a kéž v tom nalezneš aspoň částičku té zábavy, která by bylo asi možná nalézt u těch zpěvaček, od kterých zbožný p. sběratel je bral. I jsemť přesvědčen, že by sběratel poněkud méně zbožný ještě ledajakých pokladů tamtéž se mohl dokopati a dorýpati. Snad Slezína [Božena Němcová, jež si stěžovala na bolest tohoto orgánu]. Zbožnost tuším jí nebude překážeti. Ale zdali pak onen šlechtný mecenáš [snad hraběnka Eleonora Kounicová, jíž Němcová dedikovala *Babičku*] by nepřestal podporovati. Jsouť nyní časy přečiperné! Ledaco nesmí se vydati. Hledati by musil jen daleko měst, kde ještě něco toho starého pohanstva utkvělo; to novější v městech není zpěvné ani poetické.

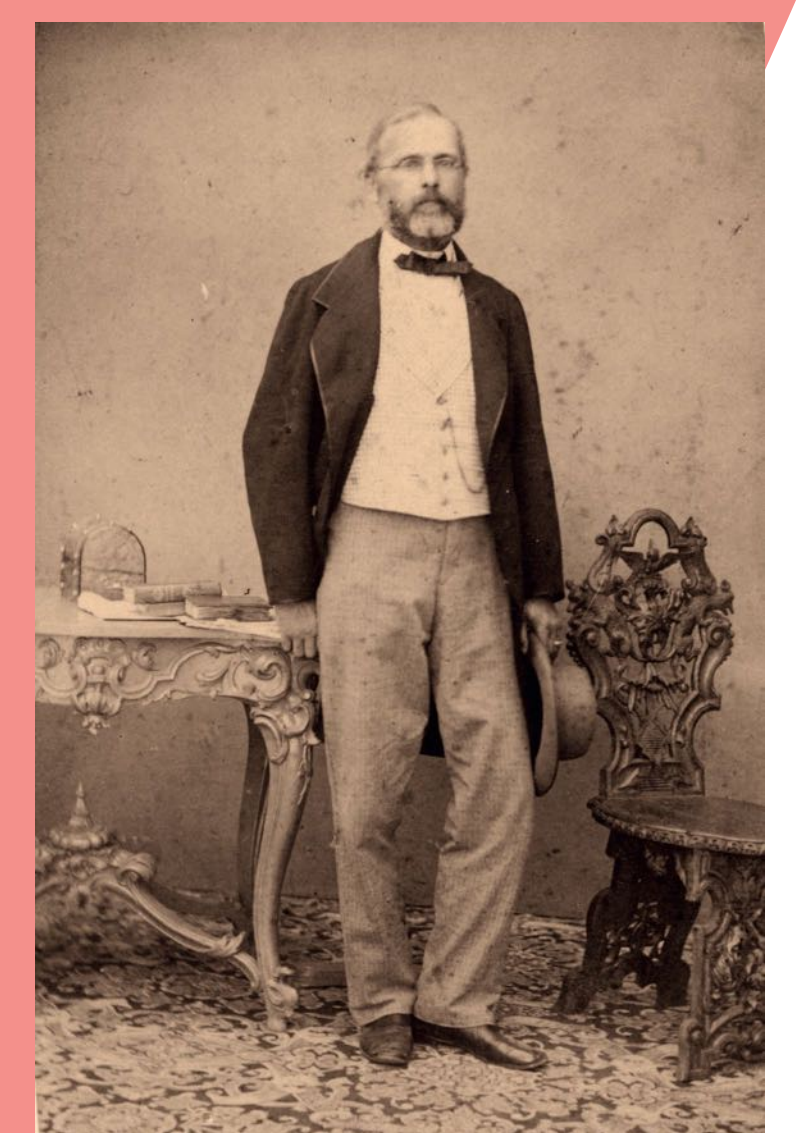
(Dopis Jana Helcelety Ignáci Janu Hanušovi, 8. dubna 1855)

Roku 1850 portrétoval Boženu Němcovou tužkou malíř Josef Václav Mysliveček.

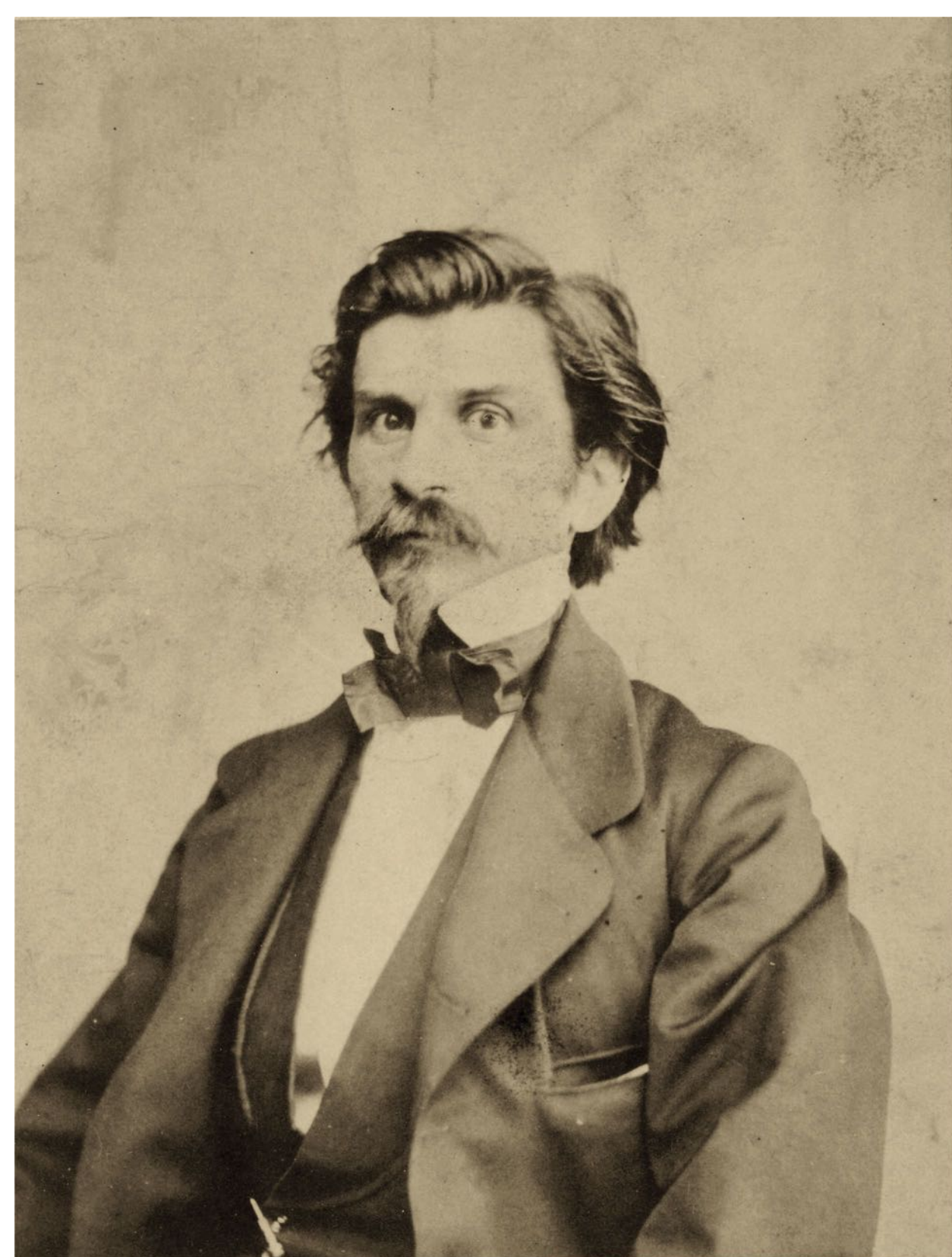

Podobně jako Klácel si i Ignác Jan Hanuš díla Boženy Němcové cenil, ale nebyl zcela nekritický. Například o nejnámější próze Němcové se roku 1855 v dopise příteli Helceletovi vyjádřil následovně: „Co říkáš *Babičce*? Částečně se mi zdá být výbornou, ale geniální není, hlavně rozmluvy jsou nemotorné.“

Lékař, učitel přírodních věd a novinář Jan Helcelet uchvátil Boženu Němcovou na počátku padesátých let. Vztah nevydržel dlouho, dochované dopisy Boženy Němcové „Ivanovi“ ovšem patří k nejosobnějším a nejintimnějším.

Portrét Viléma Dušana Lambla měla Božena Němcová pověšený nad svým pracovním stolem. Lambl s ní zůstal v přátelském kontaktu i po jejich rozchodu. Věnoval se plně medicíně, do dějin světového lékařství se zapsal hlavně svým objevem prvoka – střeňního parazita vyvolávajícího dětskou úplavici, který byl po svém objeviteli nazván Lambliie intestinalis.

J. BRANDTIS.

Obě sestry Rottovy, Johana (vlevo) a Sofie (nahore), se i díky Boženě Němcové staly spisovatelkami a zároveň představitelkami ženské emancipace: Johana (známá jako Karolina Světlá) upoutala svými vesnickými a pražskými prózami, v nichž jako protagonistky často vystupují ženy. K ženským hrdinkám a jejich osudům v městském prostředí se ve svých prózách obracela i Sofie (Žofie) Podlipská.

V kruhu přátel II.

Kéž bych Ti mohla dát svůj život, dala bych Ti ho, Ty máš mé přátelství! Důvěry mé více nemáš. Kéž slyšíš mé volání v této tiché noci: Buď důstojná, Boženo, vzmuz se! neztrať se!

(Deník Sofie Podlipské, prosinec 1853)

Lehkomyšlnost k víře nepodobná zdá se býti kletbou této nešťastné rodiny, nebo všecko štěstí, které jim osud popřál, jako: dobrou službu výnosnou, vážnost a důvěru hojných přátel a známých, a to nejhlavnější: nadané duchaplné děti, všeho toho si nevěděli a nevědí vážit a vše obětují on své urputnosti, ona své nevšímavosti a oba svým vášním. – Pro tuto chvíli nemůžeme nic učinit, snad až přijedeme do Prahy a až si všechny zásoby zimní pořídíme, že budeme moci nějakou maličkost poskytnouti.

(Dopis Johany Rottové-Mužákové sestře Sofii, 28. srpna 1854)

V roce 1851 vstoupily Němcové do života další ženy – sestry Johana a Sofie (Žofie) Rottovy, tedy Karolina Světlá a Sofie Podlipská. Sestry Rottovy, pocházející z bohaté měšťanské rodiny, měly dobré vychování s pevně danou rolí žen: ta byla uprostřed rodiny, žena je síla domova, která muže ukotvuje. Jenomže Božena Němcová pocházela z rodiny panského kočocha a pradelny. Tam se setkávala venkovská, sloužící společnost se slechticou. Měšťanskou společnost ve své rozvinuté podobě Němcová jako mladá nepotkávala, nebyla vychována ve striktnější biedermeierovské morálce.

Němcová si tyto rozpory pravděpodobně uvědomovala a literárně je zpracovala třeba do zajímavé povídky *Baruška*. Je o dívce, která je vychována na venkově v sedlácké rodině a poslána do Vídně za bohatou tetou na zkušenou, pracuje u ní jako služka. Jako venkovská dcera sedláka je najednou ve velkoměstě, kde musí zachovávat zvyklosti, které nezná. A ona je nedokáže zachovávat, protože nechápe měšťanský způsob komunikace ani komunikaci služek. A tak se kvůli tomuto neporozumění dostane do vězení pro prostitutky. Vrací se domů, a protože pochopila tyto rozporuplné světy, je rozhodnuta jejich omezení jako hospodyně překonat.

U Rottů byl jiný svět, než jaký předtím Němcová poznala u Staňkových a Fričových, vlasteneckých rodin s intelektuálními zájmy a politickými ambicemi. V tomto přátelském okruhu nebyla už Němcová pouhou „adeptkou“, ale naopak „zasvětitelkou“. Johana a Sofie se staly jejími obdivovatelkami. Rodina se začala zbavovat nedůvěry k emancipaci žen, ke kultuře pěstované česky a vůbec k češtví. Němcová zde byla přijímána jako „dcera“.

K Rottům docházel i lékař a publicista Vilém Dušan Lambl, jenž nahradil domácího lékaře Němcových Josefa Čejku. Profesionální vztah lékař – pacient brzy přerostl ve vztah intimní. Z toho důvodu se prvotní soulad mezi Němcovou, Lamblem – který se dříve dvořil Sofii – a Rottovými změnil ve velké roztrpčení a po roce 1853 se Němcová vzdálila z blízkosti celé rodiny.

Není to svatá věc, není to božský zákon, aby slabý miloval sílu a naopak silný slabé stvoření. Ano, má tomu tak býti, by lidská společnost se slabých ujala a člověk at miluje svou společnost. Leč otroctví, zákony pojištěné, nezvratná poddanost ženské je beze vši podstaty, a kdyby tomu bylo tak, potom s bohem budíž sladkosti a svoboda lásky! Která žena by neobětovala své mnohdy duchaplné žití za to, kdyby mohla takové srdce svým nazvat? Vždyť je to přec tak krásné, milovánu býti. Ale ženské bývají mučeny, vytýká se jim hloupost, bývají zničeny, pro nevědomost opovrženy, a to, co vědí, činívá se jim směšným. Před svatbou dvoří se jim co dvorním dámám, po svatbě se však jimi nakládá jako s děvečkami. Nebývají více milovány, po svatbě užívá se jich co zboží, a máme za to, že zákonem věrnosti jsou dosti podmaněny. Jaká chyba lávky.

Boženu Němcovou přitahovaly názory na postavení žen ve společnosti, ostatně v téže době je v próze tematizovali i jiní čeští autoři jako Josef Kajetán Tyl či populární autor výchovných venkovských povídek kněz František Pravda. Němcová je poznala – a literárně vzápětí osobitě přetvořila – ovšem i v obrázku *Pěnice* George Sandové, který přeložil Hanuš Jurenka pro časopis *Lumír* (1855). Opis *Pěnice*, z níž pochází tento úryvek, se nalézá i v jejím zápisníku.

Pro Vás byl všelijaký [Hanuš Jurenka], pro mne ale byl Jediný, jehož jsem stavěla nade všechny vás! Já bych mu byla věnec z hvězd nejskvělejších spletla nad čelo, do nebes bych ho byla vnesla, by nade všemi skvěl se! — Já nezkoumala, zdali hoden toho, protože jsem ho milovala. — Snad ho bude dosti ženských ještě milovat, ale tak bezohledně a vroucně žádná, ani žena, ani děvče... (to dokonce). Snad i on to někdy uzná, ačkoliv nebude nikdy vědět, co jsem já proň zkusila!

(Dopis Václavu Čeňku Bendlovi, 14. prosince 1856)

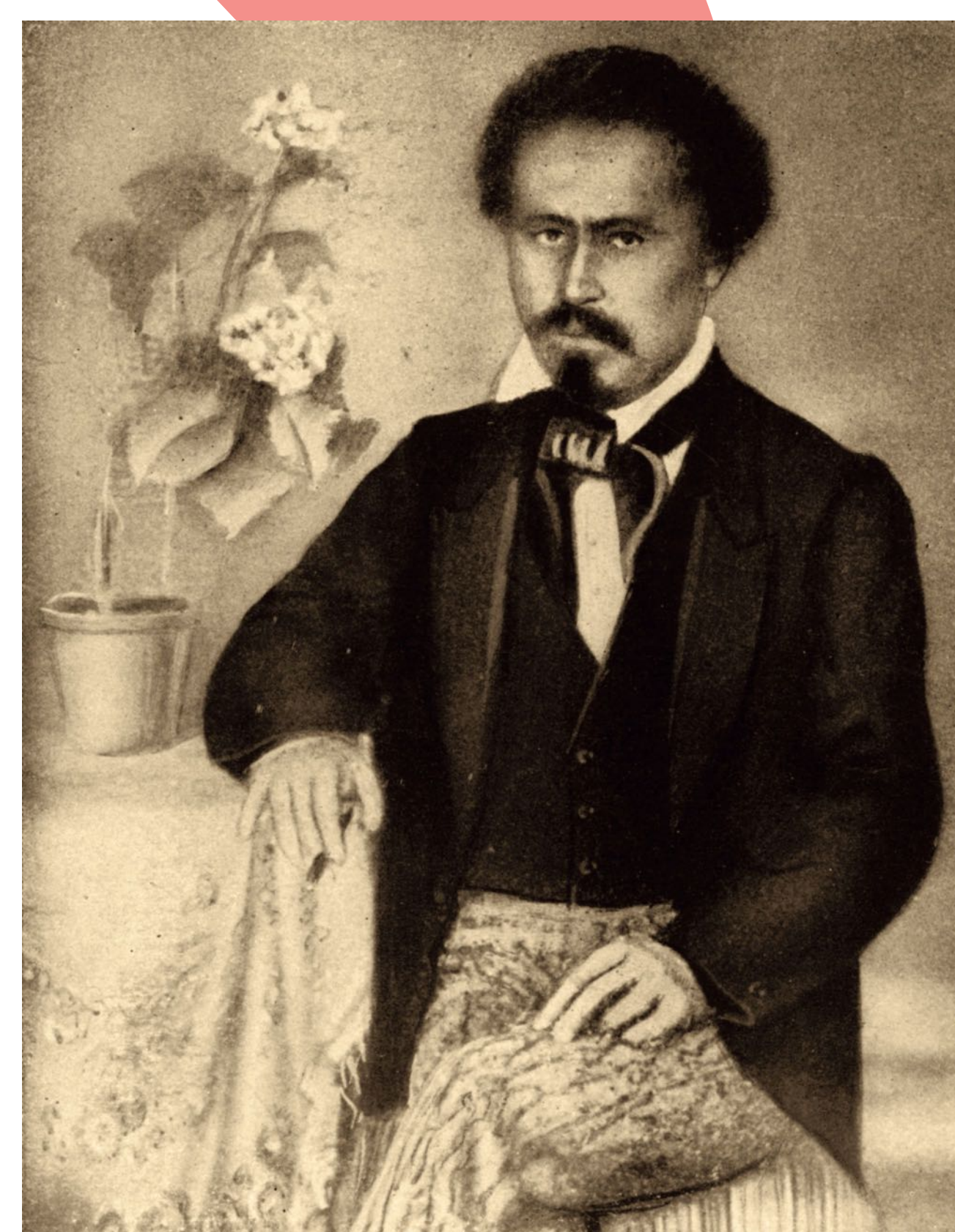
Rámce ženského setkávání byly Němcové těsné, lákalo ji spíše prostředí mužské, v němž nebyla jednou z mnoha, ale obdivovaným, zcela adresným a také výlučným předmětem pozornosti a okouzlení. Němcová se těmto schůzkám vzdalovala i zřejmě proto, aby se vyhnula odsudkům jejího nápadně se zamotávajícího milostného života. Její dráha vedla dál, k smělejší představě literatury nejen jako služby vlasti, ale jako dramaticky pojatého osobního poslání. V kruzích nekonvenční mládeže hledala možnost úniku z přísných pravidel salonní etikety směrem k upřímnosti a spontánnosti jako jediné vhodné a společensky plně dostačující podobě vlasteneckého styku. Salon se pro ni stal prostorem cizoty a semeništěm klevet a pomluv. Po svém se s ním vyrovnala jeho kritikou v *Chyži pod horami*.

Josef Václav Frič se vrátil z žaláře jako jeden z politických vězňů obnoveného rakouského absolutismu a žil pod policejním dozorem. Přesto dokázal pohnout zmrtvělou hladinou českého kulturního života a vydal na rok 1855 almanach, ve kterém se vedle uznávaných autorů, včetně Boženy Němcové, přihlásila ke slovu také mladá generace. Dostal symbolické jméno *Lada Nióla* podle litevské bohyně úrody, která se každého roku vrací na jaře k novému životu. Božena Němcová pro sborník napsala povídku *Sestry* a zveřejnila zde pohádku *O dvanácti měsíčkách*.

Společnost mladších literátů kolem Josefa Václava Friče oslňovala o zhruba deset roků starší Boženu Němcovou i tím, že nalézala jinou duchovní atmosféru, než byla ta, kterou vstřebávala v kontaktech s českými a moravskými mladohegelovci. Ve Fričově skupině se četli mladoněmečtí autoři a Heine, zde se žilo ideou slovanského romantismu s potřebou sebevyjádření. K družině patřili lidé různého zaměření. Němcová s literární skupinou prožívala revoltu proti pražským vlastencům. Sblížila se s dalším členem skupiny, medikem Hanušem Jurenkou. Rok a půl na to – skupina se mezitím už také rozpadla – se za rozchodu s ním bolestně loučila s vidinou „rytířů ducha“, kteří se přičiní o polidštění současného světa.

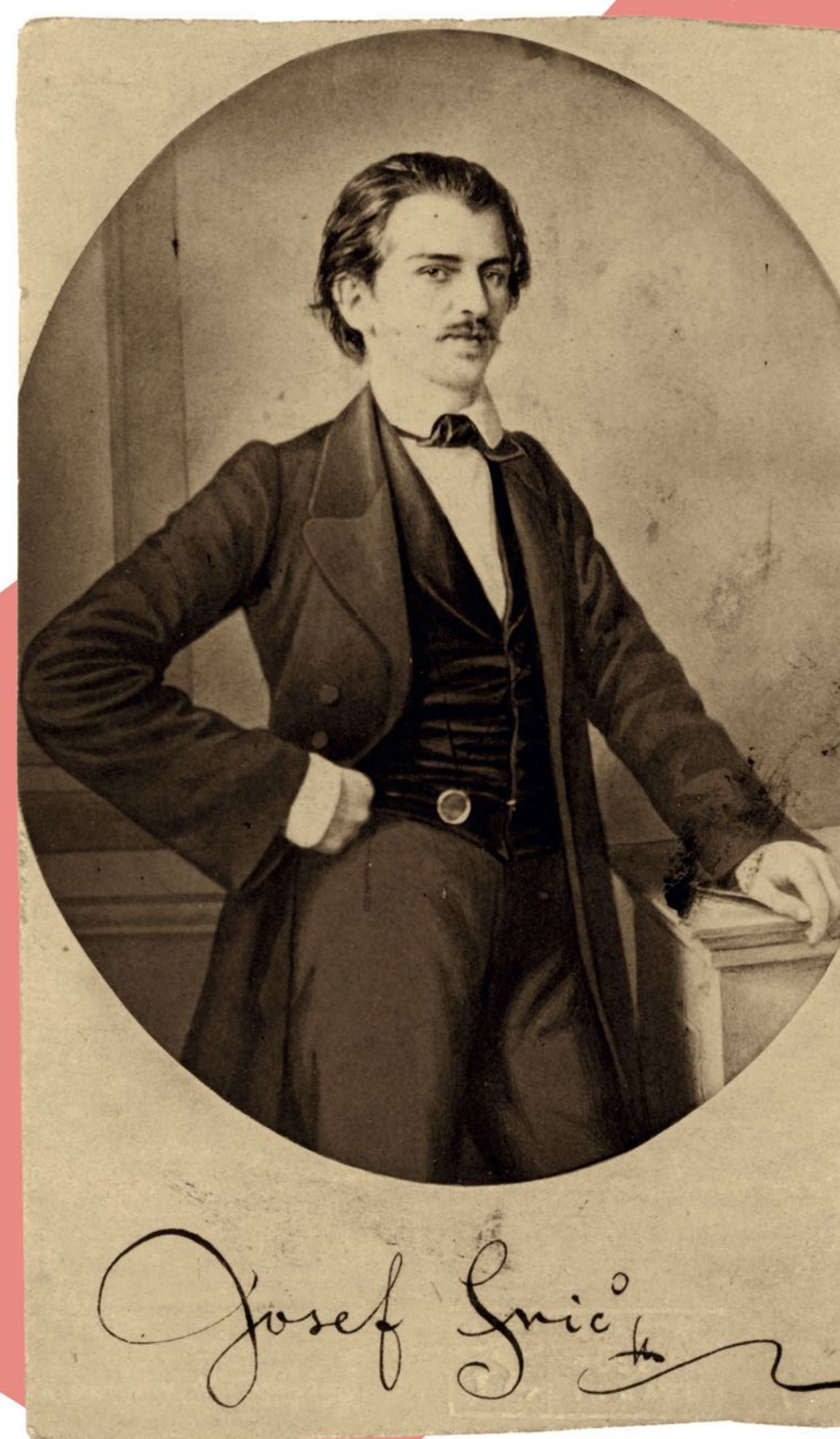
Amnestovaný Josef Václav Frič se i přes policejní dohled pustil do organizace literárního života pražské mládeže: jeho úsilí vyvrcholilo za účasti Němcové v almanachu *Lada Nióla*, který pobouřil konzervativní veřejnost. Druhý svazek nevyšel a navázala na něj až o tři roky později skupina kolem almanachu *Máj*.

Poslední intenzivní vzplanutí vzplanutí prožila Božena Němcová k dalšímu nastávajícímu lékaři a literátovi, příslušníku družiny Josefa Václava Friče v polovině padesátých let Hanuš Jurenkou.

Z Fričovy družiny patřil, spíše než Jurenka, k nejsilnějším talentům Václav Čeňk Bendl. Nadání a humor pro satiru uplatnil zejména vydáváním *Rachejtli*, do nichž přispěla Němcová satirou *Kávová společnost*.

RAKAUSKÉ MOCNÁŘSTVÍ

- I Rakousky
- II Štýrsko
- III Bavorsko
- IV Tyrolsko
- V Čechy
- VI Morava a Slezsko
- VII Itálie
- VIII Uhersko
- IX Sedmihradsko
- X Chorvatsko
- XI Slovencie
- XII Bulharsko
- XIII Lombardsko-Venetsko
- XIV Wojenské pomoci

Obraz Petra Michala Bohúňe *Handelčaná* (někdy též *Ze života Dětvanců*), vyobrazující dřevaře ve svých krojích, dostala Němcová roku 1856 darem od svého průvodce na cestách na střední Slovensko v letech 1852 a 1855 lékaře Gustáva Kazimíra Zechentera.

Zdroj: Muzeum Boženy Němcové v České Skalici / www.muzeumbn.cz

Na cestách

2 Adélo..., nikdo z vás nevidí milé Ratibořice tak krásnými jako já! Vy vidíte v nich jen prózu skutečnosti, mně zůstaly rájem! Každý kámen, každou květinu vidím ještě, jak byly, dokud jsem byla děvčetem, děvčetem plným obrazivosti – (o které matka neměla ani tušení) – a Ty dítětem.

(Dopis sestře Adéle, 25. listopadu 1856)

3 Pán, u něhož jsem [v Chvalkovicích] byla – dobrý to přítel mého otce – byl obročním u vévodkyně... Měl krásnou bibliotéku, a to ne pro parádu. Shakespeare, Goethe byli jeho miláčkové! Nejen klasiky, on i moderní spisovatele znal, četl francouzsky i anglicky... Ačkoli Čechům přál, přece byl smýšlením zcela Němec. Byl dobrý, žoviální muž, obdivovatel krásy, milovník dobrého jídla a pití, hostinný, zkrátka milý člověk.

(Dopis neznámému adresátovi, léto 1855)

7 8 Toužím, toužím po té milé Matičce Praze!... Zde není žádný, s kým bych mohla promluvit. Město je špinavé a nepěkné; byt máme dost velký, ale nepohodlný. Lid je dobrý a rázný... Panstva je zde málo, ale několik zpanštělých fíflů a hejsků, kteří si dávají jméno honoraci... Německy se málo mluví..., ale ve školách trápí navzdor tomu děti tak němčinou, že se jim div v hlavě nepojírdí!

(Dopis Kateřině Lauermannové, 17. října 1845)

11 Který Čech vydrží mezi libereckými Němci, ten nemusí se bát ani Maďarů; a kdyby jinak nebylo, budeme se chovat dlé Havlíčkově rady... Ty [pražské] besedy, ty Ti závidím! Já sedávám v neděli v pokojíku samotna, a když nepíšu, dívám se z oken na ten Ještěd, který má tvář tak zamračenou jako já.

(Dopis Karolině Staňkové, po 7. listopadu 1850)

9 Ach příteli, víte, co by moje touha byla? – Jen jeden rok, a ba půl leta jen moci cestovat po těch slovenských dědinách; ne v městech, ale v těch horských zákoutích, v těch osamělých vesnicích. Tam je pokladů, o něž se Vám ani nezdá! – A co by to stálo! – To jsou však marné naděje, musím si nechat chuť zajít prozatím. – Letos sotvaže za bránu se podívám, a bylo by to pořeba tělu i duchu.

(Dopis Aloisi Vojtěchu Šemberovi, září 1854)

12 Zde bych beztoho nemohla nic pracovat, kdyby to tak daleko přišlo, že by nás z Prahy vypověděli. A v Americe je Čechů dost – a tam je naše vlast, kde jsou lidé jednoho jazyka, jedné mravů! – Ostatně i soused, to jest každý občan na světě, je mi po bohu bratr! A Amerika není nyní tak vzdálená, aby se nemohl člověk vrátit, když by mu volno bylo!

(Dopis synu Karlovi, před 12. zářím 1856)

Bydliště		
1	1820	Vídeň
2	1820–1832/3	Ratibořice
3	1832/3–1836/7	Chvalkovice
2	1836–1837	Ratibořice
4	1838–1839	Josefov
5	1839–1840	Litomyšl
6	1840–1842	Polná
7	1842–1845	Praha
8	1845–1847	Domažlice
9	1847–1848	Všeruby
10	1848–1850	Nymburk
11	1850	Liberec (Reichenberg)
7	1850–1861	Praha
5	1861	Litomyšl
7	1862	Praha

Cesty		
7	1841	Praha
1	1841	Vídeň
2	1844	Ratibořice
3	1846	Františkovo Lázně
7	1848	Praha
4	1850	Zaháň (Sagan)
5	1851	Brno – Prešpurk (Bratislava) – Pešť (Budapešť) – Miškovec – Pešť – Vídeň
6	1851	Hory Matky Boží (Česká Třebová)
8	1852	Dráždany
9	1852	Brno – Prešpurk – Balašovy Ďarmoty (Balassagyarmat) – Banská Bystrica
10	1853	Brno – Prešpurk – Balašovy Ďarmoty
11	1855	Brno – Vídeň – Prešpurk – Ostřihom – Sliač – Banská Bystrica – Brezno – Horná Lehota – Tisovec – Velká Revúca – Chyžné – Prešpurk
12	1858	Lobkovice
13	1861	Chlumeck nad Cidlinou – Mlékosrby – Nový Bydžov – Litomyšl

„Právě když v Praze mlýny hořely, musela jsem v záležitosti přesazení svého muže do Plzně jeti...“ vzpomínala Božena Němcová na požár Staroměstských mlýnů a svůj návrat z Prahy za svatodušních bouří roku 1848. Mlýny i vodárnu zapálila kanonáda vládního vojska 16. června 1848.

Jedním z míst života a díla Boženy Němcové, která na začátku 20. století zachytil Adolf Kašpar, jsou Chvalkovice v sousedství Ratibořic. Němcová sama na zámek vzpomíná: „Vidím je před sebou, ty Chvalkovice, – vidím ten zámek polo nově převléknutý, polo starý ještě, v němž nechybělo... hrůzoplých bájí, takže jsem strachy měla, když jsem musila večer z čeledníka... do našich pokojů v druhém rohu přes dlouhé chodby, osvětlené podlouhlými špičatými okny...“

Systém češtiny, jak jej představil ve své německy psané *Zevrubné mluvnici českého jazyka* z roku 1809 Josef Dobrovský, se stal základem českých gramatik za života Boženy Němcové.

Víte, ...

■ zda se do jazyka Němcové nějak promítly její početné cesty?

Nářeční výrazy, s nimiž se na nich setkala, užívala Němcová hojně – byly pro ni esencí lidovosti („Ale ta řeč zde, to je poklad! Mně to okolí české mezi těmi Němci vůkol přichází jako nějaké zaklené údolí!... Je to zachovalost řeči a způsobu“). Sloužily jí rovněž k charakteristice daného prostředí – např. v povídkách *Karla* nebo *Pohorská vesnice* se objevují chodské jazykové prvky: „dole je Hújezdó“; „to dívčí je tvoje?“; „humřil“ (umřel); „to bul taký pán, který vědil“; „přicházel!... hejtú“ (na besedu); „výmluv“ (výminek);

„sypala lichvě“ (drůbeží). Objevují se především v řeči postav, kde slouží k jejich charakteristice, ale někdy i v řeči autorské. Leckdy však Němcová užívala nářeční výrazy velmi volně, bez vztahu k popisovanému prostředí, jen aby navodila dojem lidovosti: např. v *Babičce* odehrávající se ve východních Čechách užívá Vilém chodskou podobu ukazovacího zájmena „tuten“ (tento) nebo babička říká, že „dělala húně“ (houně, příkrvyky).

V českém jazyku je naše národnost

Díky monumentálnímu slovníku Josefa Jungmanna z třicátých let 19. století přešlo do dnešní češtiny mnoho dosud neobvyklých slov nebo slov nově utvořených či přejatých ze sousedních slovanských jazyků, jako „dikobraz“, „déhoň“, „marcarát“, „pluk“, „vzor“, „zpěvačka“ nebo „žralok“; ne všechna slova se ovšem vžila (např. „mluno“, tj. elektřina).

Jak by asi obstály některé věty Boženy Němcové v dnešních hodinách češtiny? „Tam roste na polích rejže a kukuřice.“ „Elška položila mlčky hlavu na Bářino rameno, obejmula ji a jen plakala.“ „Vyjel rychle Jan, před babičkou poskakující.“ „Já jdu svou cestou, ať brešou neb zpívají okolo mne.“

Asi bychom je v roli učitele mírně upravili. Vznešená komtesa by jistě neměla užívat nespisovný tvar „rejže.“ V sousedství slohově příznakového příslovce „mlčky“ by bylo vhodnější nahradit tvar „obejmula“ starším, původnějším „objala“. Nejen v případě přechodníků, ale třeba i přičestí („pole jsou zorány“) bychom upravili mluvnickou shodu. A u čtvrtého souvětí bychom si přiznali, že vůbec nevíme, co je „brešou“, protože se to nepíše ani ve slovníku, a teprve po důkladnějším zkoumání bychom se dopátrali, že to v některých nářečích znamená „štěkat“. Vlastně bychom si při podobných „mikroopravách“ počínali stejně jako někteří karatelé Boženy Němcové z druhé poloviny 19. století – i oni hodnotili některé jazykové jevy jako odporující jazykové, zejména gramatické správnosti. (A nejen oni: někteří vydavatelé se snaží spisovatelku opravovat dokonce i v dnešní době.)

Přitom čeština Němcové má právem pověst vzorového, vytržitého jazyka a bývá označována jako jazyk jedné z nejnárodnějších, „nejčeštějších“ spisovatelek. Jak se tam tedy mohou objevovat některé sporné formulace?

Odpověď je prostá: nikdy nemůžeme poměřovat jazyk určité doby jazykem doby jiné, protože jazyk se neustále vyvíjí, takže pro jeho vytržbenost platí v různých dobách odlišná kritéria. A také sama čeština za časů Němcové (ani ta kultivovaná – dnes bychom řekli spisovná) nebyla ve své celonárodní podobě zcela ustálená a nepodléhala jediné normě.

Když chodila Němcová v dvacátých letech do školy v České Skalici, ideálem správnosti byl jazyk užívaný v 16. století vydavatelem Danielem Adamem z Veleslavína; tento jazyk totiž vznikla ve své mluvnici největší obrozenecká jazykovědná autorita – Josef Dobrovský.

Když však začala Němcová sama přibližně o patnáct let později tvořit svá díla, nemohla nevidět rozdíl mezi tímto jazykem a jazykem, kterým se mluvilo v tehdejší společnosti a který také již před Němcovou zazněl z jeviště v divadelních hrách Václava Klimenta Klicpery nebo Josefa Kajetána Tyla.

Tato distance byla o to nápadnější, že vedle Dobrovského mluvnice existovaly v polovině 19. století také jiné příručky a v nich se alespoň částečně připouštěly i jazykové prostředky, které více souzněly se skutečně živou češtinou. V souladu s těmito příručkami proto mohla Němcová vedle „rejže“ používat tvary jako „mliko“, „obejmula“, nebo infinitiv slovesa „povědit“. Krom toho sama Němcová si vytvářela nová slova vlastní („abych se s tvojí ženou trochu popyšnil“) a také se nerozpakovala užití slova nová, přecházející do češtiny z příbuzných slovanských jazyků, především z polštiny a ruštiny, nebo přejatá z francouzštiny („honetní“ pro počestný, „mamzel“ pro slečnu) či z němčiny („flašinetl“ pro malý flašinet).

Slovo „fotografie“ v prvním díle Jungmannova *Slovníku* z roku 1835 mezi „fošnou“ a „fr!“ ještě chybělo. První vyspělá fotografická technika, tzv. daguerrotypie, se kterou se setkala i Božena Němcová, byla vynalezena až v roce 1839 (první snímky z českých zemí pocházejí z počátku čtyřicátých let). Němcová na daguerotypii pravděpodobně v roce 1854.

Zdroj: sbírka Národního muzea – Náprstkovna muzea asijských, afrických a amerických kultur

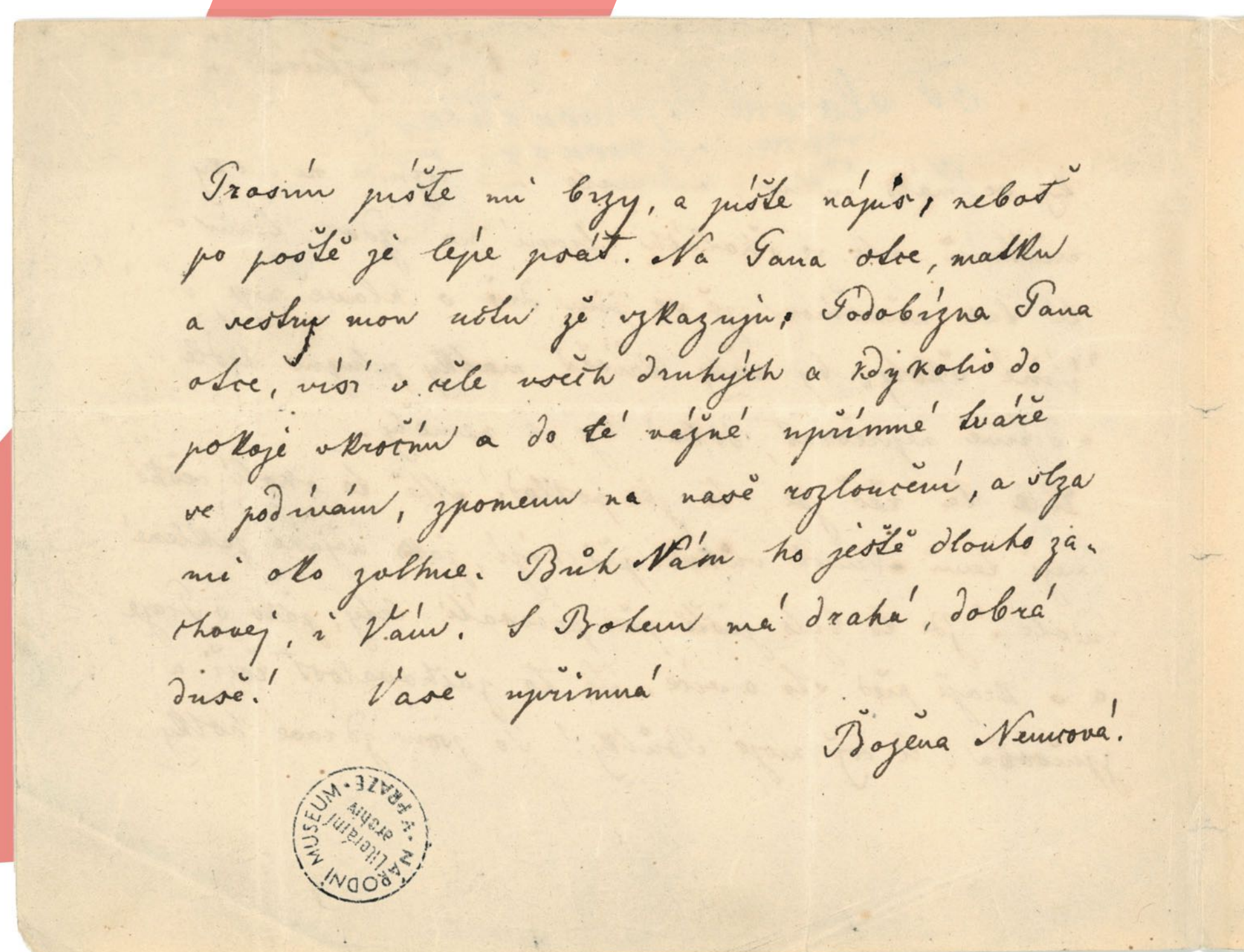
Němcová však nebyla jazyková revolucionářka. I ona se ve většině případů řídila doporučeními prvních obrozenců. Klíčovým tématem pro ni nebylo dodržování jakékoli jazykové normy, ale něco mnohem podstatnějšího – vzbudit v dobové společnosti zájem o hodnotnou česky psanou literaturu („Nic bych si tak tuze nepřála... jako důkladné vzdělání, potom bych přece mohla vlasti se zavděčit něčím lepším... a nemusela bych se zardít, když mi někdo poklonu co spisovatelce skládá. Naše pražské spisovatelky umlkly... Kdyby všechny ženy české... peníze, jak nyní na darebné jezuitské knížky dají, dávaly na české národní knihy, což by si zásluh o vlast získaly“). Použité jazykové prostředky jí sloužily k tomu, aby charakterizovala své postavy a svět, ve kterém žijí.

Proto také Němcová užívá slova, která pochytíla mezi lidem na různých místech, kde pobývala, nebo která zaznamenal Jungmannův slovník v dokladech již z 15. nebo 16. století: pan myslivec v *Babičce* říká, že „se zastydil“ (zastyděl se), v *Chudých lidech* hrdina podle paní domácí „kálá dříví“ (štípá), v *Pohorské vesnici* mluví Němcová o „cizopáscích“ (parazitách). Takové výrazy se už v době Boženy Němcové uchovály nanejvýš v některém nářečí.

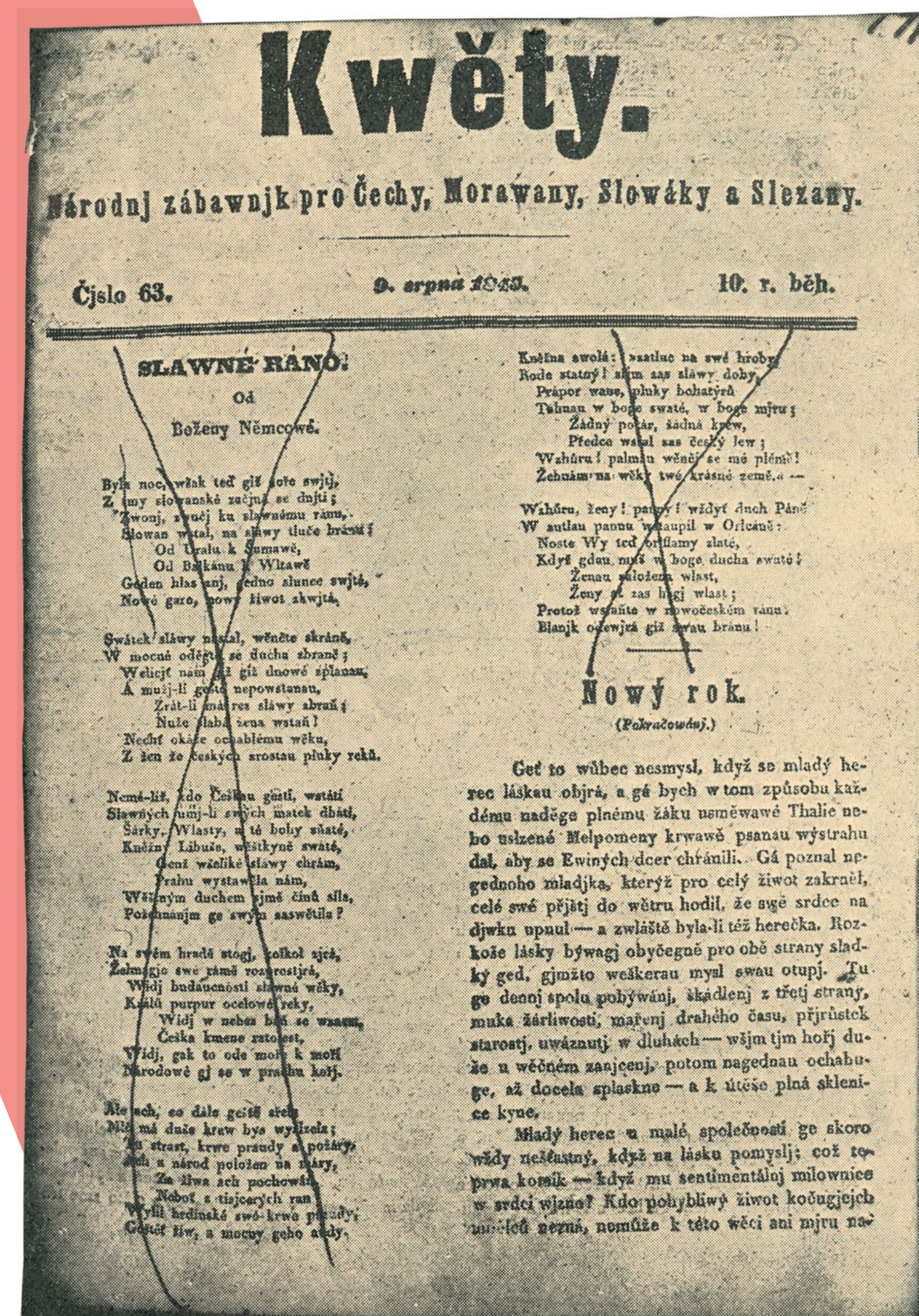
Vedle toho měla Němcová vřelý vztah ke Slovensku, a do svých próz pro zvýšení koloritu vkládala slovenská slova („gazdina“ pro selku, „lesy Jehlinové“), a dokonce i slovenské mluvnické tvary („všude lesy Jehlinové a za nimi je vidět vrchole krkonošských hor“).

Božena Němcová se podařilo zbavit literární jazyk jistě strnulosti prvních obrozenců. Zejména řeč jejich postav navozuje dojem mluvenosti, lidovosti, často za pomoci ustálených obrátů a rčení: „stanu se v lečjaké hubě ohryzkem“ (tj. budu pomlouvána), „někdy dostanou (školáci) také fláky na ruce“. Ostatně podobně se Němcová vyjadřuje také ve své korespondenci: „jak začne děvčata píchat dváadlo, je jim každý honza dobrý“, „Pospíšil je špina chlap“.

Dojem přirozené mluvenosti vyvolávala i promyšleně komponovaná autorská řeč Němcové, v níž volně uspořádané věty bez spojek navozují dojem živého obrazu běžícího málem filmovým způsobem: „Z lesa ozývalo se houkání sovy, na vysokém topole u silnice štěbetal kos a z křoví v parku zanařelo se líbezné zvuky slavíkovy písně až nahoru.“ V porovnání s většinou tehdejší literární produkce to bylo do té míry nezvyklé, že si Němcová dokonce vysloužila výtky dobové kritiky: „Paní Němcová... zhola střízlivě, prozaicky, nedbale vypravuje bez vyššího vzletu... přichází nám ta nonšalance jako výsledek nějaké emancipací, kterou nerádi znamenáme.“

Význam, který přisuzovala mladá Němcová spisovnému jazyku – v jeho tehdejší pojetí – a péči o něj, je zjevný i z toho, že podobinu Josefa Jungmanna měla vystavenou ve svém pokoji. 17. října roku 1845, dva roky před jeho smrtí, o tom zprávil svoji přítelkyni Kateřinu Lauermannovou, Jungmannovu dceru.

V mládí Boženy Němcové se několikrát, již tehdy v bouřlivých polemikách, změnil český pravopis. Starším, v němž se na místě dnešních „i“, „j“, „v“, „ou“ objevují „ij“, „g“ nebo „y“, „w“, „au“ apod., měla výtisk roku 1843 její báseň *Slavné ráno* v Tylových *Květech*. Tu však tehdy nepropustila cenzura a byla uveřejněna díky Karlu Havlíčkovi Borovskému v roce 1846 už v novém pravopise.

Mluva ku vzdálenému

Citáty z dopisů Boženy Němcové běžně figurují v dnešních biografických pořadech, filmech či knihách. Součástí veřejného prostoru jsou ale v různé podobě již od autorčiných časů – tehdy bývalo běžné si obdržené dopisy předčítat nebo seznamovat s pozoruhodnými názory i širší okruh adresátů. Citáty nám na pár řádků nabízejí cosi jako „přímou řeč“, zdají se být důkazy o názorech a pocitech Němcové a povzbuzují naši zvědavost rozmanitými útržky z jejího soukromí. Podobně je tomu konečně i u této výstavy. Jde o atraktivní přístup, k dopisům samým ale může být nespravedlivý a pro badatele se mohou dopisy stát i pastí.

Dopis je totiž zvláštní žánr. Josef Jungmann ve své *Slovesnosti* píše: „List (psaní, epištol) jest psaná ku vzdálenému mluva,“ a dobře tím vystihuje, čím dopisy v dobách bez internetu a telefonu mohly být: možná jedinou možností, jak si „pohovořit“ s někým, kdo právě byl daleko, vzájemně se svěřit s různými zážitky nebo myšlenkami. Dopisy jsou spojeny s konkrétními osobami a vázány ke konkrétním okolnostem svého vzniku. Jen původní pisatelé a adresáti mají šanci znát dostatečně kontext a všemu v dopise porozumět a jen původní pisatelé mohou tušit, čeho chtěli dopisem dosáhnout a kvůli čemu třeba něco zamlčeli, přikrášlili, pozměnili (a jakým způsobem). Pro nás ostatní je v dopisech mnoho tajemného.

Božena Němcová třeba o svém pobytu v lázních ve Sliacích v roce 1855 píše přítelkyni „to je velmi lahodná voda a šumí jako šampaňské“, ale manželovi sděluje: „Voda, co piju, je ošklivá, ale dělá mi stolic.“ Jako čtenáři těžko posoudíme, jak to s místní minerální vodou opravdu bylo. Můžeme ale tušit, že rozdíl v obou sděleních má nějaký důvod: Autorka možná přítelkyni nechtěla psát o tělesných podrobnostech, manželovi se naopak svěřit nebála, ale také mu třeba nechtěla svůj pobyt přikrášlovat, když on zůstal s rodinou v Praze...

Dopisy, zvláště pokud jsou izolované a bez kontextu, mohou být nespolehlivými doklady o životě a názorech svých autorů. Korespondence je zároveň čtenářsky velmi přitažlivá. Řada čtenářů se dnes možná zajímá více o korespondenci Boženy Němcové než o jiné její texty. Z „pouhých“ dopisů nebo dokladů o životě Boženy Němcové se totiž postupně stala důležitá součást autorčina díla, možná i, jak zmiňuje Jaroslava Janáčková, jakýsi román v dopisech. Dopisy inspirují také díla dalších umělců.

Jak korespondence, toto specifické dílo, vlastně vzniklo? Víme, že Božena Němcová psala v některých obdobích svého života dopisy intenzivně a že mnoho dopisů také dostávala – dochovalo se asi 350 dopisů, které napsala, a podobný počet textů, které obdržela. Dopisovala si se členy své rodiny, s mnoha známými osobnostmi z českého kulturního prostředí i ze zahraničí, ale i s řadou „obyčejných“ lidí. U většiny dopisů, na rozdíl od literárních děl, známe rukopisy, což je cenné pro různé výzkumy: vidíme třeba, jaký byl pravopis nebo jaké se užívaly druhy písma. Víme také, že dopisů bývalo více, ale některé se ztratily nebo je adresáti zničili – dopisy jsou dílo velmi křehké. Můžeme si tak jen představit, co mohlo ve ztracených dopisech být a jaké by to bylo, kdybychom ještě některé z nich našli.

Když Božena Němcová na konci 50. let 19. století trpěla tvůrčí krizí, psala spíše dopisy než jiná díla. Jaroslava Janáčková se např. domnívá, že „pro Boženu Němcovou se kolem roku 1857 stávalo bytostnou potřebou psát ne o tom, co vysní a co zkonstruuje jako příběh o jiných pro jiné, ale psát o sobě...“ Spolu s badatelkou se také můžeme ptát, co by se stalo, kdyby Božena Němcová žila déle: Možná by se její tvorba vyvíjela směrem k subjektivnějším textům? Odpověď ale neznáme. Ke změně ve spisovatelčině díle již nedošlo a nedlouho před smrtí autorka ztratila i schopnost napsat dopis. Posledními texty, které napsala, jsou ale patrně dopisy, a to tři neúspěšné pokusy o dopis Vojtěchu Náprstkoví z 21. listopadu 1861.

Dopisy Boženy Němcové byly vydávány již brzy po její smrti, raná vydání je ale obvykle různě upravovala. Vycházely i rozmanité výběry z korespondence. Souborná edice všech dostupných dopisů psaných Boženou Němcovou i dopisů, které jí byly adresovány, vyšla až na počátku 21. století.

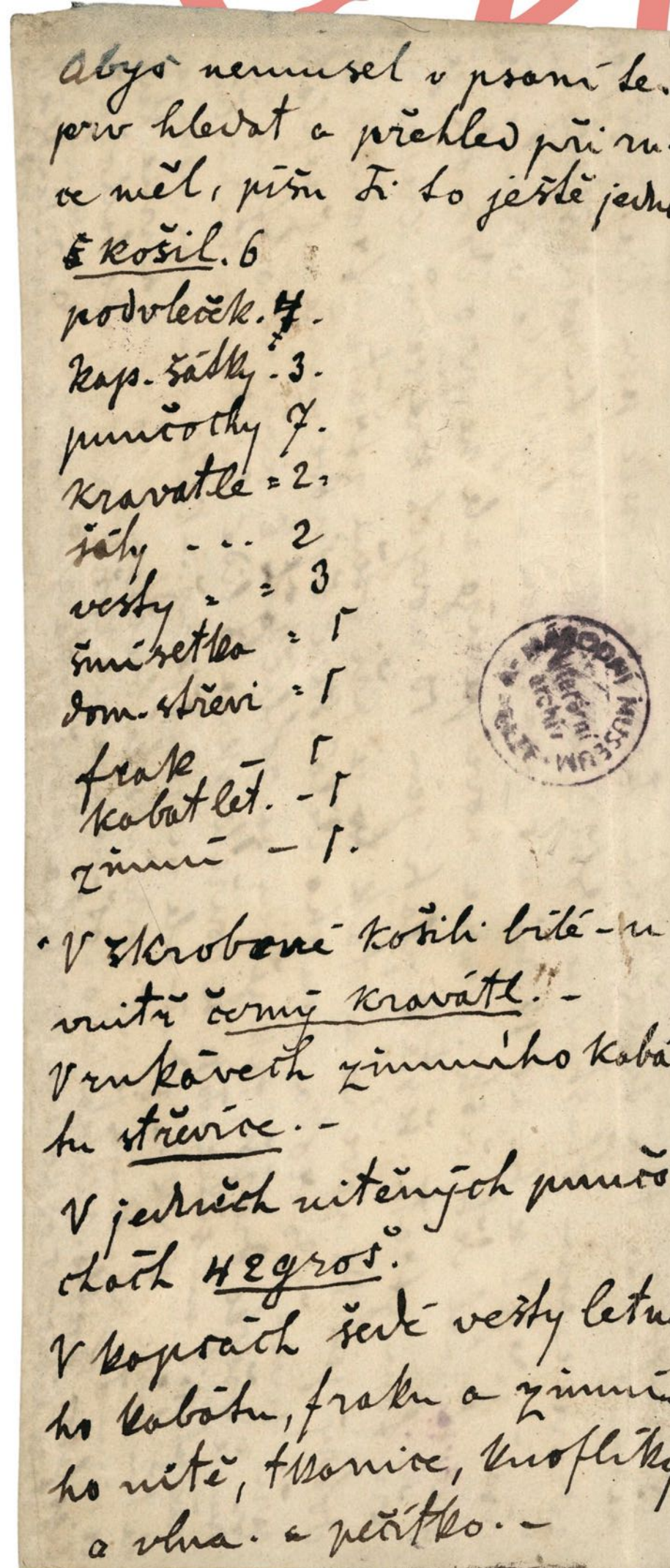
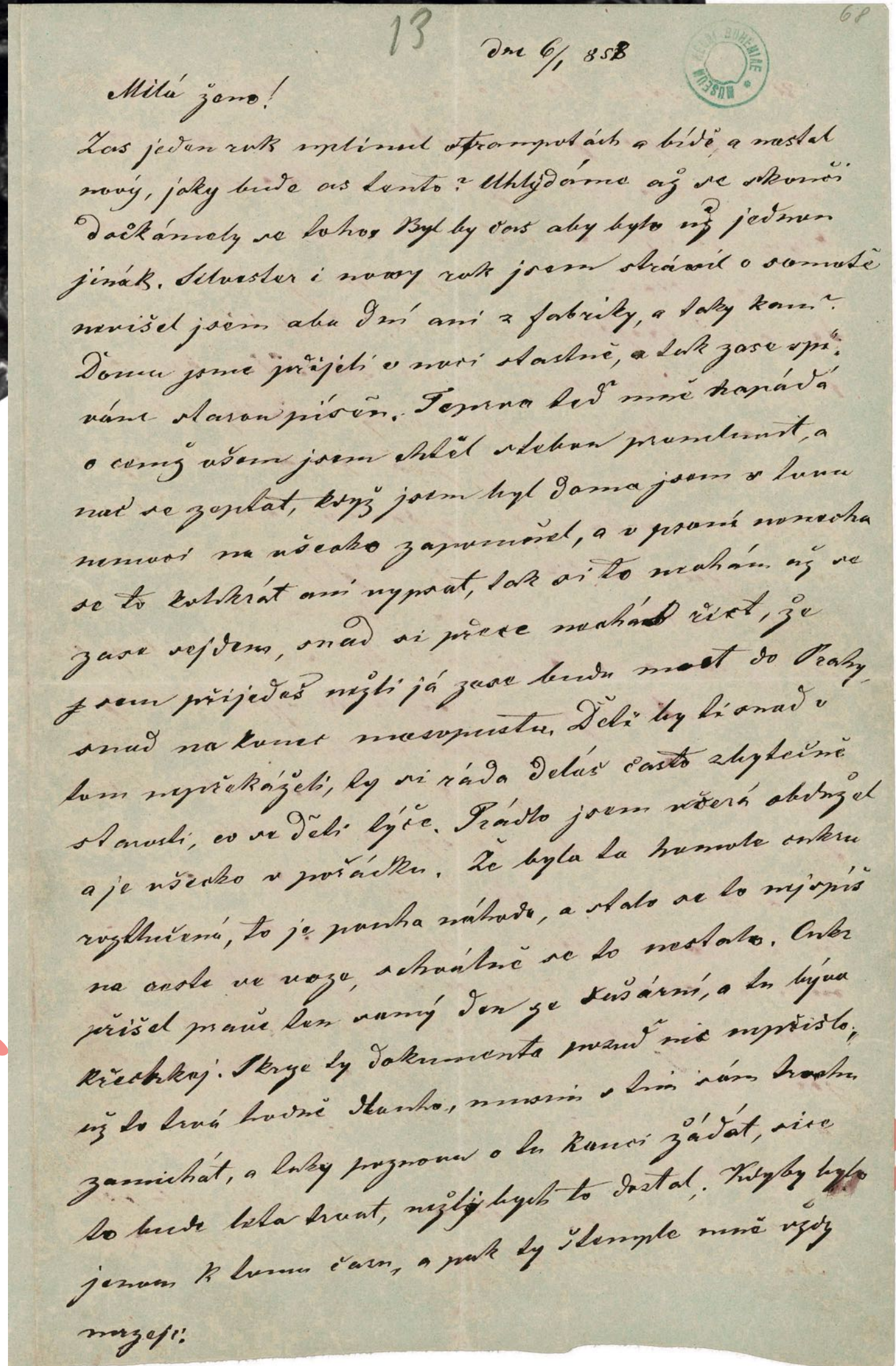
Publikování korespondence je ovšem stále spojené s otázkami, na které nemusí být snadné odpovědět: Proč bychom měli dopisy vydávat? Máme právo vydávat texty, které autoři psali jako soukromé a třeba si i přáli, aby je adresát po přečtení zničil? Máme texty nějak vybírat nebo upravovat?

Posledními delšími texty, které Božena Němcová napsala a které známe, jsou tři pokusy o dopis Vojtěchu Náprstkoví z 21. listopadu 1861. Fragmenty měly dobrodružný osud – i když se o nich vědělo a byly v letech 1920 a 1957 vydány, rukopisy zůstávaly v soukromých rukou. „Objevily se“ až v 90. letech 20. století v pozůstatosti po astronomovi Zdeňku Kopalovi, vnuku jejich prvního vydavatele.

Zdroj: Státní okresní archiv Svítavy se sídlem v Litomyšli, Kopal Zdeňk, Prof. RNDr., inv. č. 238, kart. č. 13/1

Písmo Josefa Němce bylo úhledné, ale drobné. Dopisy ukazují Josefa Němce i z jiné stránky, než jak bývá obecně vnímán: například také jako starostlivého otce a manžela, kterému záleželo na dětech a který se zajímá o život své ženy. Část dopisu Josefa Němce z 6.–7. prosince 1856, který poslal Boženu Němcovou z koutanského Villachu (Běláku) do Prahy.

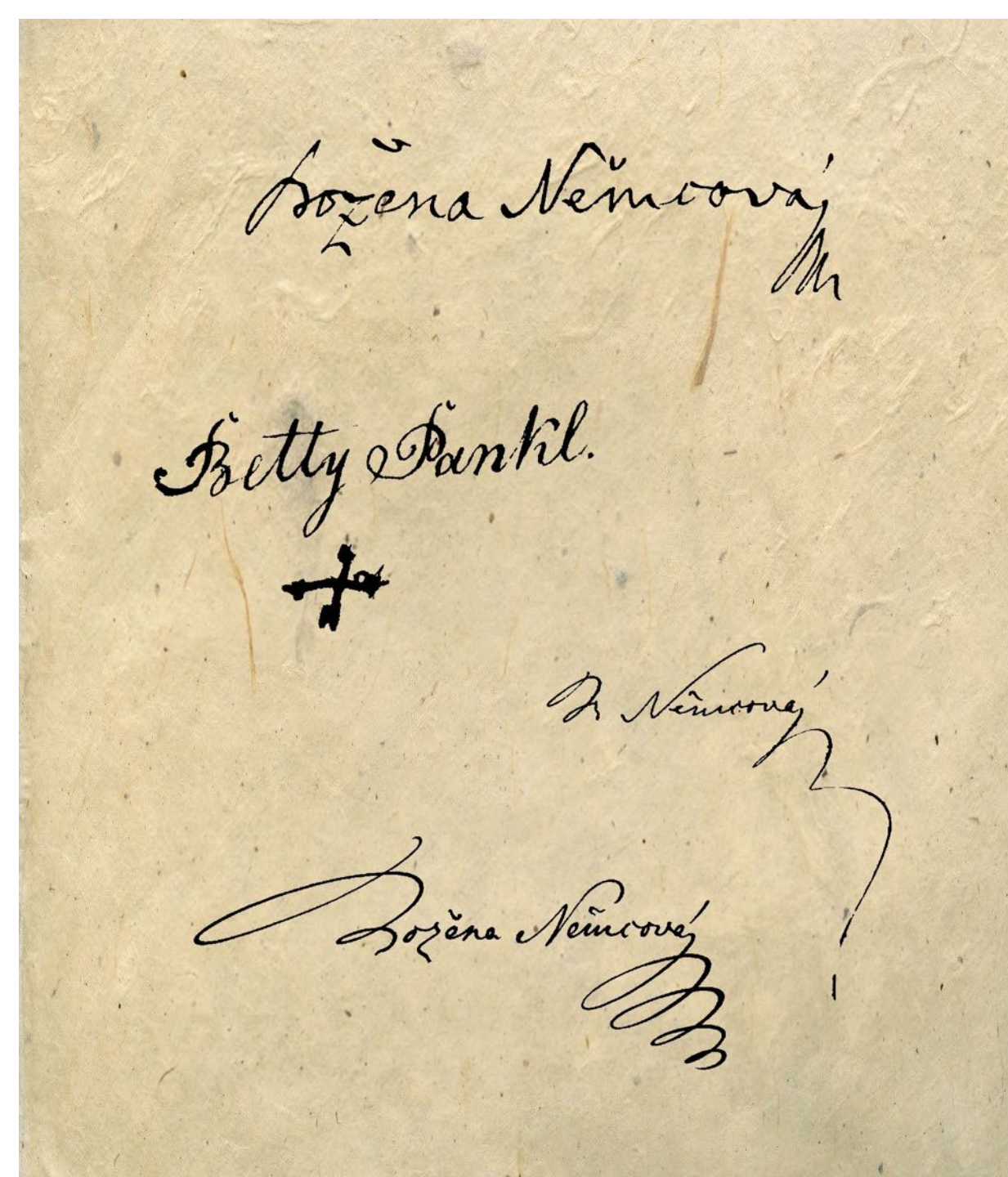
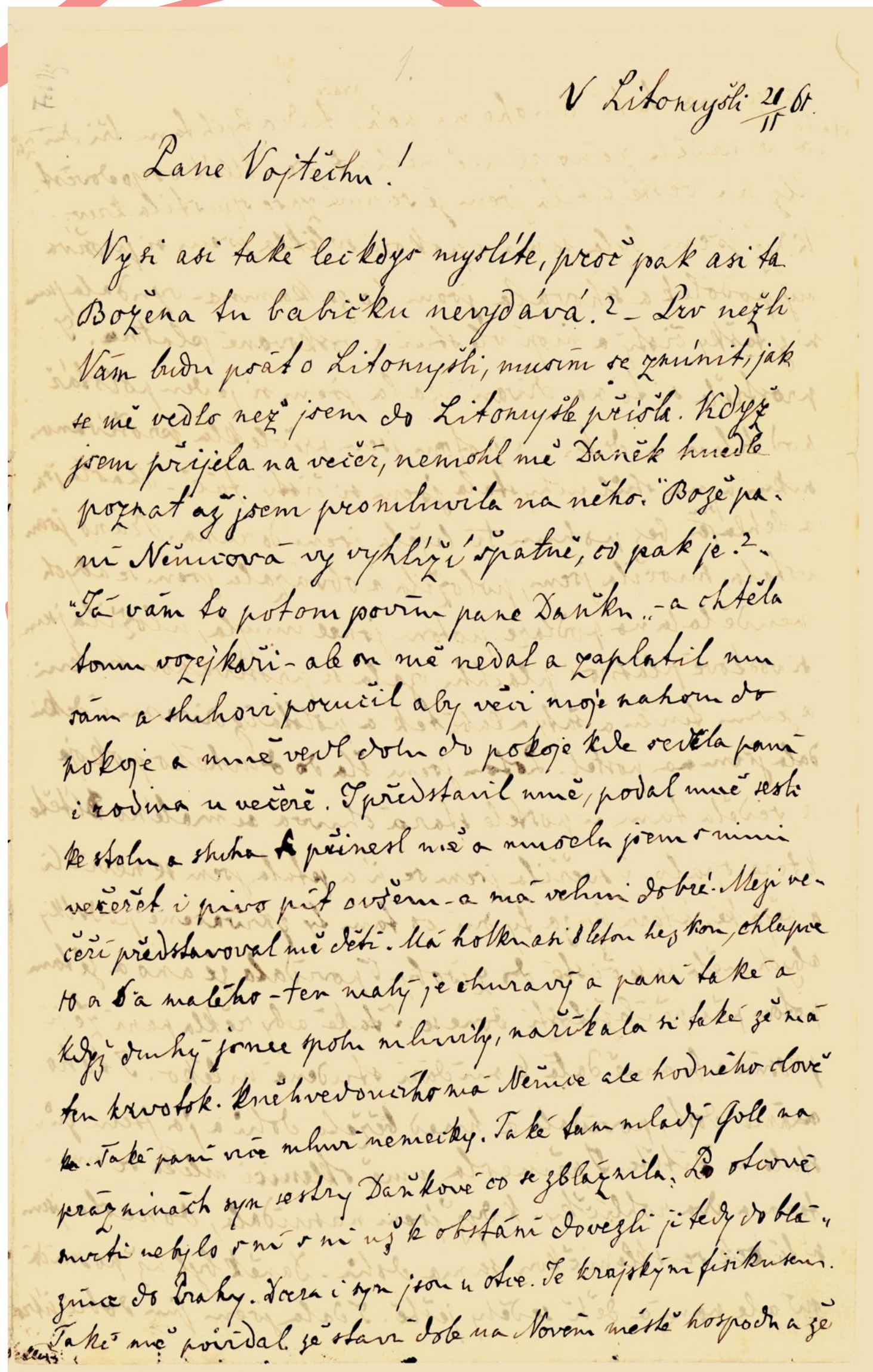
Zdroj: Muzeum Boženy Němcové v České Skalici / www.muzeumbn.cz

Od května 1858 pracoval syn Karel Němec v Královské zahradě u zámků Sanssouci v Postupimě. Božena Němcová se pro něj snažila obstarat oblečení a další potřeby. Když mu vše konečně posílala v balíku, přidala i dopis datovaný 29. listopadu 1858, ve kterém podrobně popisuje, co vše a od koho pro něj dostala, a tento listek se seznamem. Dopis inspiroval Jiřího Koláře k básni *Máš v balíku ze sbírky Česká suita*.

Na daguerrotypii z roku 1852 je Božena Němcová obklopena všemi dětmi. V pozadí vpravo stojí Hynek, který zemřel jen o rok později na tuberkulózu. Z nadaného Jaroslava (první levice), jenž se Němcová snažila umoitit studia malířství, Karla a Theodora (Dory) se stali pedagogy. Oba synové byli současně s tím úspěšným píštělitem: Jaroslav tak dostal uznání ve Vinici na území Ruské říše (dnešní Ukrajina), kam se přestěhoval, Karel se stal ředitelem Zemského pomologického ústavu v Troji (dnes součást Prahy).

Dopisy obvykle končí podpisem, jakousi jedinečnou značkou pisatele. Božena Němcová se podepisovala různě.

Jako jeden ze vzorů emancipované a nonkonformní ženské autorky otevírající ve svých prózách sociální témata platila v Evropě od druhé třetiny 19. století populární francouzská spisovatelka podepisující se jako George Sand. (Obraz vlastnila Božena Němcová.)
Zdroj: Muzeum Boženy Němcové v České Skalici / www.muzeumbn.cz

Literatura o životě, literatura z literatury

Dílo Boženy Němcové, její pohádky, povídky i další práce, může působit, jako by bylo přímo vytrženo z české každodennosti. Není to jen díky malíři Adolfovi Kašparovi, režiséru Františku Čápkovi a dalším, kdo v jeho zasazení do míst, zvyků a života místních obyvatel hledali hodnotu a širší ohlas vlastních prací. Němcová takovou čtení sama vlastně napomáhala: studovala obyčej, sbírala pohádky, pověsti, všimla si jejich jazykových zvláštností. V literárním ztvárnění tak čtenáře utvrzovala v dojmu věrohodnosti prostředí a lidských charakterů, mezi nimiž sama vyzvedala typ „dobrého člověka“. Svě nejznámější alter ego, Barunku, proslavila v *Babičce*.

Jsou však prózy Boženy Němcové jen takové? Nestojí ten, kdo je vnímá především jako obraz někdejšího nadčasového českého života, pasivně tváří v tvář fikci, kterou spisovatelka vytvářela podle své čtenářské i životní zkušenosti a vědomě ji přizpůsobovala uměleckým cílům i svým společenským vizím, v nichž hrála srozumitelná a – svým vlastním způsobem – pravdivá literatura zvláštní roli? Na tyto otázky se pokusíme odpovědět alespoň na dvou příkladech.

Hrdinka *Divé Báry*, povídky vydané jako původní práce ze života lidu, se pro svou přirozenost a neohroženost, a přitom sociální slabost dostává do konfliktu se lživým správcem a zaostalými a zlými vesničany. Mnohé místo ovšem nezni nově. Zvláště připomene povídku *Malá Fadetka* tehdy populární, i svými nekonvenčními názory na roli ženy známé francouzské spisovatelky George Sand(ové). Tak již počáteční popis tváře Bary, v níž ve zlosti vystupují přírodní rysy, totiž prý buliči – volské – oči, a jejich napjatých vztahů s okolím připomene malou Francouzku.

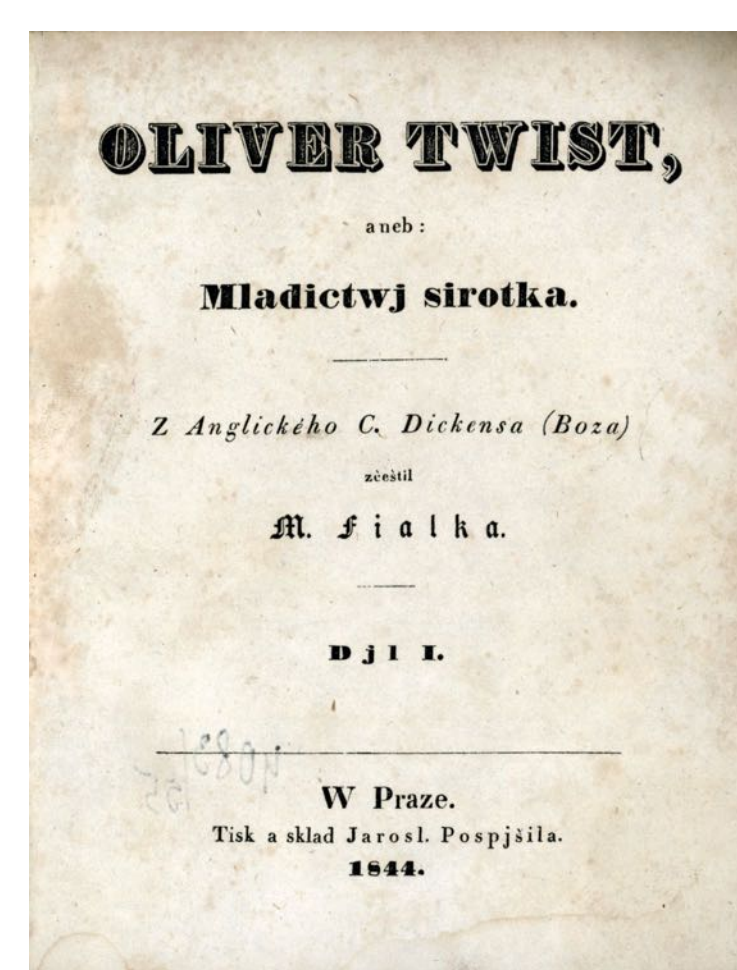
Podobně jako Bára vyrůstá Fadetka v blízkosti přírody a je vesničany považována za divou, čarodějnici, podobně rozuzlení nalézá až ve sňatku s tím, kdo konvenci překoná. Nalezeme zde však také rozdíly: „V povídce Němcové nenajdeme pyšný selský rod [milého Fadetky] ani mužská dvojčata zatížená zvláštní závislostí, zato dvojici děvčat, přítelkyní s odlišným sociálním statutem. Titulní postava nežije na samotě mimo ves, ale na okraji obce... kde je všechno, jak má být, jak se tvrdí úvodem se skrytou ironií,“ popsala tento rozdíl znalkyně díla Němcové Jaroslava Janáčková.

Aktivita hrdinky Boženy Němcové, která zachrání přítelkyni před lživým správcem, vynikne o to víc, uvážíme-li jiný autorce dobře známý text: *Svatební košile* obdivovaného Karla Jaromíra Erbena. Jak odlišný je ideální ženský typ, který oba líčí! Zatímco Erben si nad lidovou variantou své evropsky známé balady pochvaloval, že dívka se v české tradici zachrání pro čistotu své touhy po milém i z umrlčí komory, v povídce *Divá Bára* spočívá její záchrana jednak v její přirozenosti, jednak ovšem i ve schopnosti čelit konvencím.

Malou Fadetku a další díla Němcová poznávala často také německým prostřednictvím. Německy psanou literaturu četla nejen v době svého dorůstání, ale byla i zřejmým předmětem jejích rozmluv s literárními přáteli a často jí sloužila jako rámec, vůči němuž se, po svém, vymezovala jako autorka. Neprávem tak bývá v novějších českých vydáních *Babičky* vynecháváno motto, které stálo v původním německém znění v záhlaví první verze z roku 1855: „Z toho vidíš, že chudí nejsou tak zcela ubožá, jak si myslíme; mají skutečně větší ráj, než si představujeme a než máme sami!“ Tato slova převzala autorka z románu *Rytíři Ducha* Karla Gutzkova. Jsou ještě zřetelnějším ukazatelem k autorčiným evropským literárním a myšlenkovým vazbám. Myšlenka o ráji, který mají – často ve vyšší míře – chudí a přirození i chudé a přirozené, se jako červená nit táhne celým jejím dílem.

„Zvykej na přísnější zábavu a jmenovitě přírodovědecké; tou romantikou se mnohdy myslí velmi unaví neb zbytečně rozdráždí... Když chceš číst zábavně, čti Goetheho, Schillera – z novějších Gutzkova [na portétu výše], Romány Bozovy (Dickens) – Maryata – Coopera. – Angličané mají krásnou literaturu – jmenovitě dostaneš-li vypůjčit Sealsfielda (vysloví se Silsfil) romány o Americe. – Ty jsou velmi krásné. – Přitom bys i něco se naučil. Řeckou mytologii si vypůjč, to také je pro Tebe,“ doporučovala Božena Němcová roku 1856 sedmnáctiletému synu Karlovi. Část těchto autorů byla v té době k dispozici už také v češtině.

Jeden povídá, že to [Národní báchorky a pověsti] není dost národně vypravováno, druhý, že je snad mnoho přidáno, a naše vlastenky mně docela všechno odepřely, že jsem to ani sama nepsala. Můj bože!... Já je napsala, jak je lid povídá, ovšemže některé hloupé zbytečnosti vynechat se musejí; snad je to chyba, že jsem to sprostě dělátko trochu fáborny a kvítím vyšňořila... Tak jako Erben své Tři přádky v lonské Včele vypravuje, nebudu snad nikdy umět vypravovat, leč bych dlouho na venku byla a ducha národního skrz naskrze tak pojala jako on. Ta jediná Jak Jaromil k štěstí přišel, ta není docela národní; kousek látky jsem si pamatovala z dětských let...

(Dopis Bohuslavě Čelakovské, 24. července 1845)

Nyní má [Ferdinand Náprstek] zase melu s vydáváním klasiků, vstrčil mi ruské anebo z německého něco. Z ruského v próze není nic než Nedorosl [Fonvizinův Výrostek] a [Gogolův] Revizor, přečetla jsem obě, ale pro naše obecenstvo to není, to je psáno pro petrohradské činovníky, jejich šlechtu a lid. – Tedy jsem musela vzít [na překlad] od Gutzkova Tartuffe [politická veselohra Právzor Tartuffa] – je to takový pobožník – vlk v kůži beránci, a výborný kus pro náš lid.

(Dopis Josefu Němcovi, 13. června 1857)

Hálek je chlapík, ten by se Vám líbil. Neruda je trpký a mě nezahřál... Frič nedostal na Svět a domov dovolení, to si můžete myslit, když stojí v čele „Frič et Sabina“ – a program dlé toho, že jim ukázali dvěře. Tak se ta literatura nějak vmáhá jako houby po dešti – ale bohužel je v ní málo hříbků! Hálek a Neruda a snad jich ještě několik budou vydávat almanach, k prospěchu čtenářského spolku, také jím musím něco naškrábnout.

(Dopis Václavu Čeňku Bendlovi, 6. března 1858)

Řada reálií v *Babičce* neodpovídá životním osudům Němcové: tak třeba volná inspirace pro postavu Viktorky, místní pomařená žebračka Viktorie Zidová, přežila spisovatelku o šest let. Také splav, ve kterém utopila Viktorka své dítě, byl později v rámci protipovodňových opatření přesunut.

■ 1836

Vychází *Máj* Karla Hynka Máchy. V kritikách zaznívá chvála básnického talentu, a zároveň výhrady, ba odmítání „nečeské“ bezútěšnosti. Tak ožívá otázka svébytného umění v sice úspěšném, současně však na kolektivního příjemce soustředěném českém národním hnutí.

■ 1838

Vychází Erbenův *Poklad* jako první skladba pozdější *Kytice* (1853). Když se s Erbenovým dílem na počátku čtyřicátých let blíže seznamuje Němcová, obdivuje jej pro jeho uměleckost opřenou o důkladně osvojený jazyk a obraznost lidu.

■ 40. léta

I mladí čeští kritikové se postupně distancují od starší, tezovitě literatury a volají po svobodě umělecké tvorby, a to ve znamení poznávání přítomného národa a přímého dialogu s ním.

Němcová se v Praze sblíží se jejich okruhem. Z Chodska posílá do novin *Obrazy z okolí Domažlického* a drobné prózy s raně realistickými prvky. Širší oblibě se těší také její *Národní báchorky a pověsti*. Později a v následujícím desetiletí se Němcová obrací i bezprostředněji k předstávám „mladoněmeckých“ současníků, Karla Gutzkova či Heinricha Heina, o sociální síle literatury.

■ 1852–1856

V *Barušce* přechází Němcová i k rozsáhlejší povídce: v padesátých letech vydává, vedle následujících „obrazů“ ze svých cest a pohádek, na tučet podobných autorských prací: roku 1855 *Divou Báru* a *Babičku* či roku 1856 *Pohorskou vesnici*.

Zároveň se i autorsky sblíží se mladšími literáty, nejprve s okruhem Josefa Václava Friče, později Vítězslava Háloka a Jana Nerudy.

■ 1857

Vychází *Pozdní léto* Adalberta Stiftera, idylický román s ústředními postavami formujícího se muže a jeho mentora, označovaný někdy za rakouský protějšek *Babičky* a spolu s ní za prototyp středoevropské prózy 19. století.

■ 1858

V almanachu *Máj* vystupuje Nerudova generace. Ohlédnutím k Máchovi se hlásí ke svobodě umění, sama je přitom vedena představou sociální síly literatury. Němcová do almanachu přispívá „slovenskou“ povídkou *Chyže pod horami*.

Zvláštní pozornosti ilustrátorů, divadelníků a filmařů, ale také hudebních skladatelů se vedle *Babičky* těšila z povídek *Divá Bára*. Ilustroval ji také malíř Vladimír Tesař (1997).

Pohorská vesnice představuje epickou vizi proměny poměrů, jež zasahují do osudů mladých lidí, na chodském venkově, opět za účasti spravedlivé vrchnosti a moudré báby. Jako němý film, v pořadí druhý na motivy Boženy Němcové po *Babičce*, ji představil roku 1928 režisér Miroslav Josef Krňanský. Osobitě ji ilustroval kupř. roku 1942, ve vině uměleckého zájmu o Němcovou, Zdeněk Burian.

V povídce *Divá Bára* nalézá přirozená a neohrožená hrdinka vysvobození z vesnických předsudků a omezenosti příchodem nespoutaného myslivce (zde na ilustraci Vladimíra Tesaře).

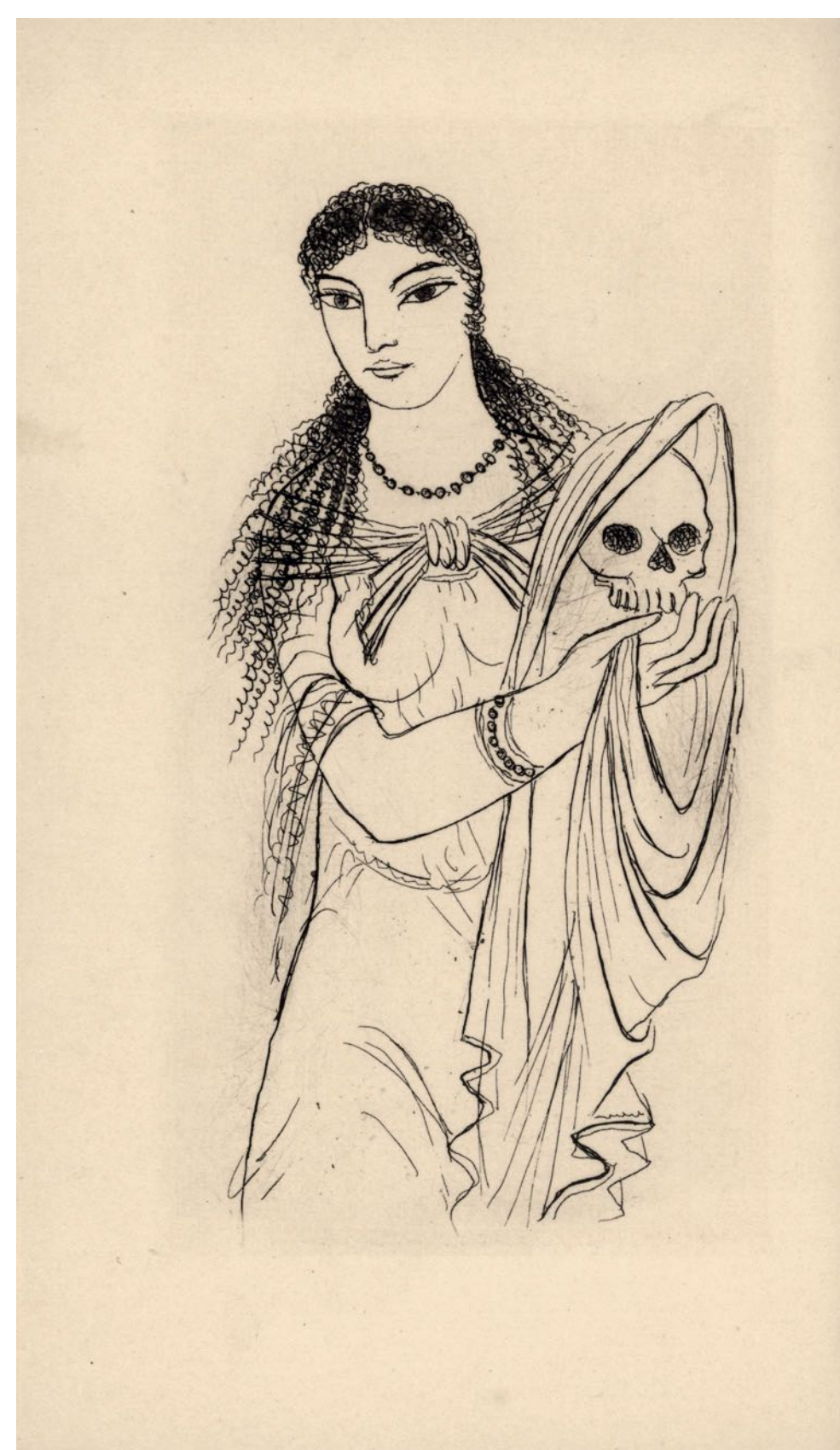
„Potřebuji do jedné povídky národní obyčej děvčat aneb spíše přástevenic z našeho kraje. Já se sice ještě trochu pamatuji, jak to žernovské holky mívaly, ale nevím, nejsem-li na omylu, a v takové věci bych nerada lhala,“ obracela se roku 1846 z *Domažlic* mladá spisovatelka s prosbou o radu na východočeského rodáka Josefa Myslimíra Ludvíka. Podobně jako její vrstevníci vnímala literaturu, v duchu prosazujících se realistických tendencí, ve spojení s důkladným poznáním venkovského života i jazyka. „Století pokroku“ přitom zasahovalo také na venkov, přetvářelo vesnici a v dobrém i ve zlém ji propojovalo s modernizujícím se městem. Už spisovatelé jako Němcová sami nepoznali pouze tradiční prostor idylly, do něhož by mohli zasadit své konflikty. Stáli před otázkou popisu českého venkova a zachycení jeho hlasů proti módám a mizející paměti.

Od obrazů venkova k autorské povídky

Podobně jako její současníci, kupř. Karel Jaromír Erben, zasvětila Němcová venkovským obyčejům dokonce – menší – národopisné práce. Porůznu je vydala nebo poskytla přátelům-vědcům. Také její sběry přesahují nejnámější pohádky a zahrnují písně, přísloví a úsloví a další lidové útvary. Jako začínající autorka se ovšem nalezla v črtě – oblíbeném umělecko-publicistickém žánru, předchůdci reportáže, který čtenářům umožňoval poznat ve výseku společenskou či místní jinanost, a důraz tedy kladl spíše na vhodně zvolené typy a výstižné, a přitom osobitě pozorování nežli na dějovou linku. První větší cyklus těchto črt spojila Němcová s literárně dosud nepřilíh proslaveným Chodskem. Její *Obrazy z okolí domažlického* a další práce však nejen představovaly, vedle *Tylovy Prahy* či *Havlíčkovy Rusi*, symbolická místa českého a slovanského života: ideál venkova jako nositele národnosti spojily s důkladnou analýzou a zaujatým popisem, v jehož rámci se na rovni s vypravěčkou a jejími společenskými ideály ocitají i zobrazené postavy.

Není divu, že přátelé povzbuzovali Němcovou také ke psaní náročnějších literárních prací. Jako dějový žánr blízký črtám se nabízela venkovská povídka, šířící se v druhé třetině 19. století po celé střední Evropě v množství rozmanitých podob. I Václav Bolemlír Nebeský, důvěrný přítel Němcové v jejích literárních počátcích, přímo kvitoval její německé průkopníky proti staršímu tendenčnímu psaní: „Je to něco velmi krásného a ctihodného, že cítění, chtění a myšlení, láska, slast a strast lidu tímto druhem literatury dosáhly svého práva.“ Venkovskou povídku, s oslavou „zachovalého obsahu čistě lidského“, přitom neváhal vyzdvihnout proti sociální městské, která současně s ní začínala kriticky pojednávat neutěšené poměry námezdní chudiny, avšak jako by dosud přesahovala obezřetně vytyčené hranice české literární komunikace. Dodával tedy: „Tito [dělníci a městská lůza] jsou arci nebezpeční.“ Vedle *Františka Pravdy*, *Karla Sabiny* a dalších se tak začala svými venkovskými povídkami ještě ve čtyřicátých letech prosazovat také Němcová.

Jako v črtách, i v povídkách Němcové vystupují vedle vypravěčky výrazně právě její postavy: zpravidla prosté ženské hrdinky a jejich protějšky. Raná *Domácí nemoc*, na pomezí obou žánrů, sestává vlastně jen z vyprávění mladé Chodky o cestě na učení do Vídně, kde narazila na jazyk i městské konvence. Hrdinka se přitom objevuje jak svým jménem, tak a především, na způsob obrazů, jako národní typ v důkladně popsaném prostředí a osudové situaci. Podobný půdorys se vyskytuje také v pozdějších, již náročnějších povídkách Němcové a s ním vedle idylických i vyústění méně utěšená, kde hrdinky nedokáží místní poměry překonat a také venkov se jako *Vídeň Domácí nemocí* ukáže jako prostor krutý: některé postavy, s příznačně se rozšiřujícím vnitřním světem, se ve sporu s ním, jako hrdinka *Divé Bary*, ovšem dovedou samy vzepřít konvenci, v případě jiných zpřímá zápletku rozhodne Němcovou intenzivně hledaný národní typ – *Dobrý člověk*.

Divá Bára jako dívka s lebkou na leptu moravského modernistického malíře Antonína Procházka v bibliofilii z roku 1934.

Duševní stránka venkovského lidu je velmi zanedbána... Vesničané, kteří jsou blíže města a do školy sem chodí, ti přece o něčem slyší, ale vzdálenější jsou věru nebozí. Oni mají školy i učitele... ale těžko učít, když řečený učitel sám nic neumí, kromě trochu číst a do sta počítat. Který pořádný člověk by se však také za padesát zlatých v peprný stav učitelský uvázal?!... Ubohý sedlák neví ani, že by se mimo čtení ještě něčemu jinému měl naučit... Vy mu ovšem... řeknete, že je potřebí, aby rolník, který je na své mozoly živ a z jehož rolí vyrůstá koření proti strašlivému hladu, také jiné věci uměl nežli cedulku z kanceláře bídně dost přečísti, ale on zůstane při svém: „Milá paní, to je pro učence lidi; a kdo by nás tomu naučil, náš pan kantor neumí sám tolik, a pro nás prosté lidi ta učenost není!“

(*Obrazy z okolí domažlického*, 1845)

Měšťané nemají příčiny stěžovati si na [posílání venkovských děvčat na zkušenou do měst]; spíše ale mohl by sprostý otec prozřetelný a matka pečlivá, znajíce křehkosti pohlaví svého, pochybovati o tom, zdali jest prospěšné neostražitou dcerku poslati do města, kde osudy lidské velmi rozličně se splétají, kde na sprosté srdce tisícere pokušení číhá, kde život pospolitý se podobá valnému proudu, na němž člun malé osoby snadno ve víru bývá zachvácen. K takovému rozjímání ale nedospěl ještě lid venkovský a mnohý tatínek s marnou libostí mluví o známotech dcery své ve Vídni a maminka chlubí se s prstýnky a pěknými šaty a rozličnými dary mazílka svého, a jak prý již pěkně mluví po německu a po pansku se chová, když někdy přichází na svátky.

(*Baruška*, 1852)

Hned v pondělí ke mně přišel [Václav Štulc], by mi pověděl, že je Pohorská vesnice nad Babičkou, že je první český román a ostatní vedle toho že je všechno smet, a dokonce Sabinovo Blouznění...

Já ale měla radost, poněvadž mi to nikdo neřekl a opravdu Pohorské vesnici žádný dobře nesrozuměl; já jí také stavím výše Babičky, i co se osob a idejí týče. Ten dialekt jediný vadí, ale není chybou.

(*Dopis Václavu Čenku Bendlovi 6. března 1858*)

Pohádky jako literární dílo

V prosinci 1912, v roce padesátého výročí úmrtí autorky, se objevilo také nové vydání pohádek Boženy Němcové ilustrované Artusem Scheinerem. Labuť, zakletý princ v pohádce *O labuť*, tu vystupuje v secesní stylizaci, zároveň v tradici klasického, atraktivního motivu Lédy s labuť, totiž přetěleným Diem.

Málokterá štedrovečerní televizní pohádka v titulcích nehlásá, že byla vytvořena na motivy pohádek Boženy Němcové či Karla Jaromíra Erbena. Co to však ve skutečnosti znamená? Vždyť asi nejoblíbenější pohádkový film, *Tři oříšky pro Popelku*, se v české verzi dovolává Boženy Němcové, kdežto v německé bratří Grimmů... Čím se tedy pohádky Boženy Němcové odlišují od jiných? A co filmové adaptace, které se soustředí pouze na děj, stírají?

Pohádka ve 40. letech 19. století, kdy je Němcová začala sbírat, studovat a sama psát, oslovovala spisovatele jako tradiční, v národních podobách rozvinutý žánr, který byl atraktivní pro děti i dospělé, a přitom nabízel i jistý vklad autora-vykladače. Jak odlišně si jej však někdy představovali, nad stejnými a blízkými látkami, Erben a Němcová! V Erbenově pohádce *Pták Ohnivák a liška Ryška* se objeví měděný, stříbrný a zlatý zámek. Vypravěč se však nezdržuje popisem těchto fantastických prostor, ve světě jeho vyprávění zkrátka jsou. To v pohádce Boženy Němcové *Jak Jaromil k štěstí přišel* vypravěč u tajuplného zámku v podzemí setrvá podstatně déle. „Jak daleko oko vidělo, tak daleko byla jedna zahrada, jeden ráj; uprostřed stál zámek ze slonoví kosti drahým kamením uměle vykládaný; okolo sloupů, jimiž sem tam ozdoben byl, vinul se břechtan až k zlatému krovu; na sta květin, jakýchž oko lidské ani nevidělo, skvělo se na zeleném trávníku, který jako aksamitový koberec celou zahradu pokrýval.“

Karel Jaromír Erben k pohádkám přistoupil jako vědec, který se pokouší rekonstruovat starobylý národní příběh. Volí strohý jazyk, rezignuje na stylistickou zdobnost, která by mohla evokovat novodobý původ pohádky. Současně v pohádkách romanticky vyzvedá původní slovanskou mytologii, klade v nich důraz na magická čísla, na zvláštní postavy vědem či na Slunce jako nejvyšší božskou sílu. Třeba v pohádce *Tři zlaté vlasy děda Vševěda* je oním Vševědem ve skutečnosti slovanské slunce, kdežto bratří Grimmové v německém zpracování téhož příběhu nechávají hrdinu putovat za čertem.

Naopak v pohádkách Boženy Němcové promlouvá méně zastíraně spisovatel a moderní tvůrce. Její pohádky jsou jazykově bohatší, popisnější, ať už se jedná o komnatu královského paláce, zahradu ve světě květin anebo třeba peklo. A toto zevrubně popsané prostředí je také o poznání současnější nežli u Erbena. Těžko bychom v Erbenových pohádkách, stylizovaných do dávnověkého bezčasí, našli jména cizokrajných květin „Narciska“, „Jacinta“ a „Lilí“ či „alabastrovou ručičku“ jako ve stejnojmenné pohádce Němcové. A těžko bychom v nich hledali tak přímočaře i její svět, s jeho společenskými situacemi, charaktery a nezdíka s humorem, který pomáhá situaci vyřešit. Zkrátka a dobře, vypravěčsky mají pohádky Němcové mnohem blíže k soudobé beletrii.

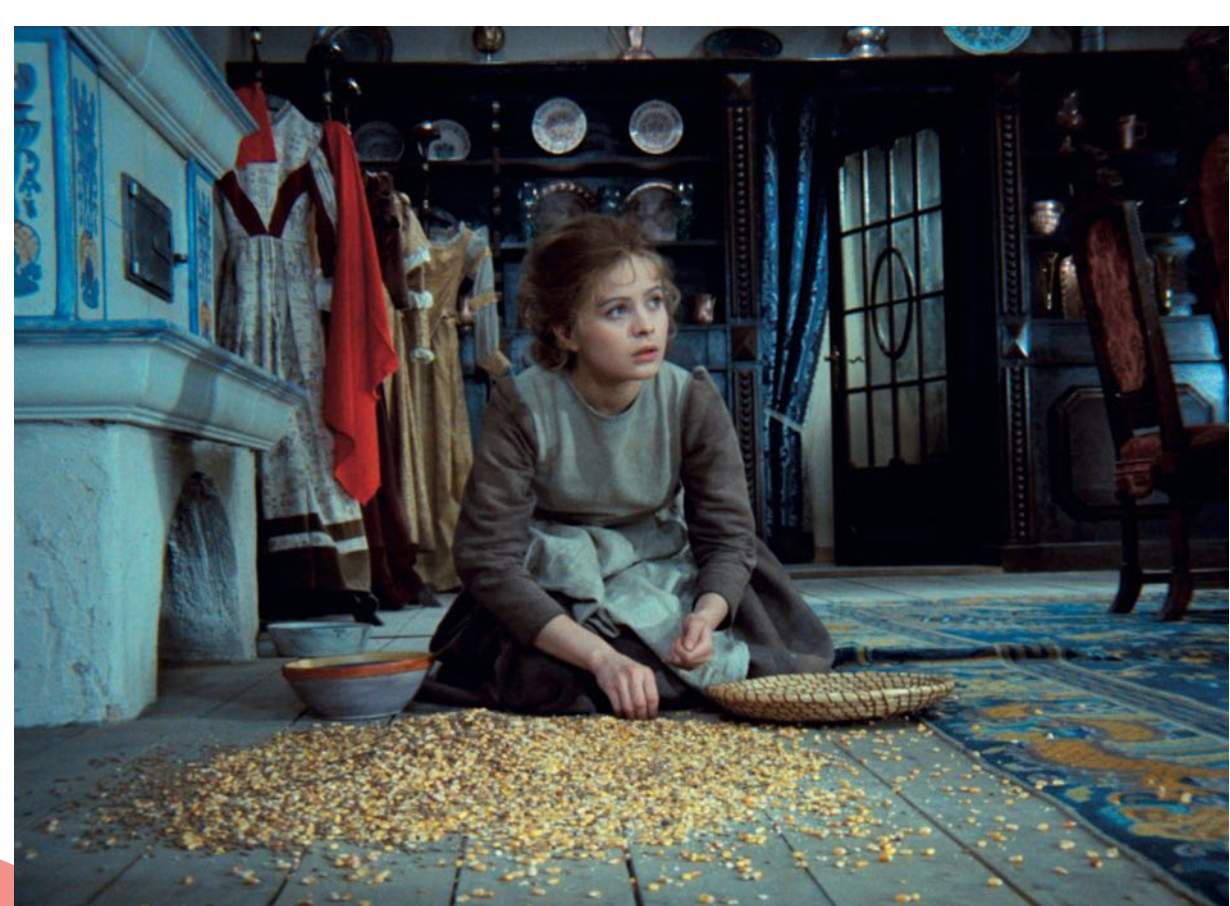
Jak Erben, tak Němcová svým zpracováním pohádek navazovali na starší vzory. Erben rozvíjel mytologický přístup k folklóru bratří Grimmů, u Němcové bychom našli styčné body s jinými německými romantiky, Achimem von Arnim a Clemensem Brentanem, kteří do pohádek výrazně autorsky zasahovali (a právě bratří Grimmové jim to vytýkali).

Filmová pohádka natočená „na motivy Boženy Němcové“ tak málokdy doopravdy zachová její autorský přínos, ten je ukryt v knižních vydáních. Výrazněji se v ní zrcadlí doba vzniku, jako třeba ve snímku *Byl jednou jeden král...*, adaptaci pohádky *Síl nad zlato*, která Němcovou vnímá hlavně jako průkopnici sociální spravedlnosti. Nemusí to ale být na škodu. Námět, který z národní paměti vyzdvihla a proslavila Němcová, může být umělecky podnětným způsobem zpracován nově – třeba animovaný *Bajaja* Jiřího Trnky nepřestává fascinovat dodnes...

Pohádky – včetně těch od Boženy Němcové – byly pro film s oblibou adaptovány v 50. a 70. letech 20. století. Do značné míry se jednalo o únikovou tvorbu, současně to však byla i možnost, jak ovlivnit dětské diváky. Zatímco v Trnkově animovaném *Bajajovi* (1950) převládají umělecké kvality, ve snímku *Byl jednou jeden král...* (1954) doba vzniku vystupuje výrazněji. Princenze se místo za šlechtice vdají za chasníky z lidu a vše zakončuje lidová veselice.

© Národní filmový archiv

Roku 1973, tedy pět let po studentských bouřích v západní Evropě, které též hlásaly program ženské emancipace, byly natočeny *Tři oříšky pro Popelku*. Obraz emancipované Popelky na jedné straně souzněl s dobovou atmosférou, na straně druhé předznamenával umělecké adaptace zkoumající z feministické perspektivy osudy samotné Boženy Němcové.

© Státní fond kinematografie, zdroj: Národní filmový archiv

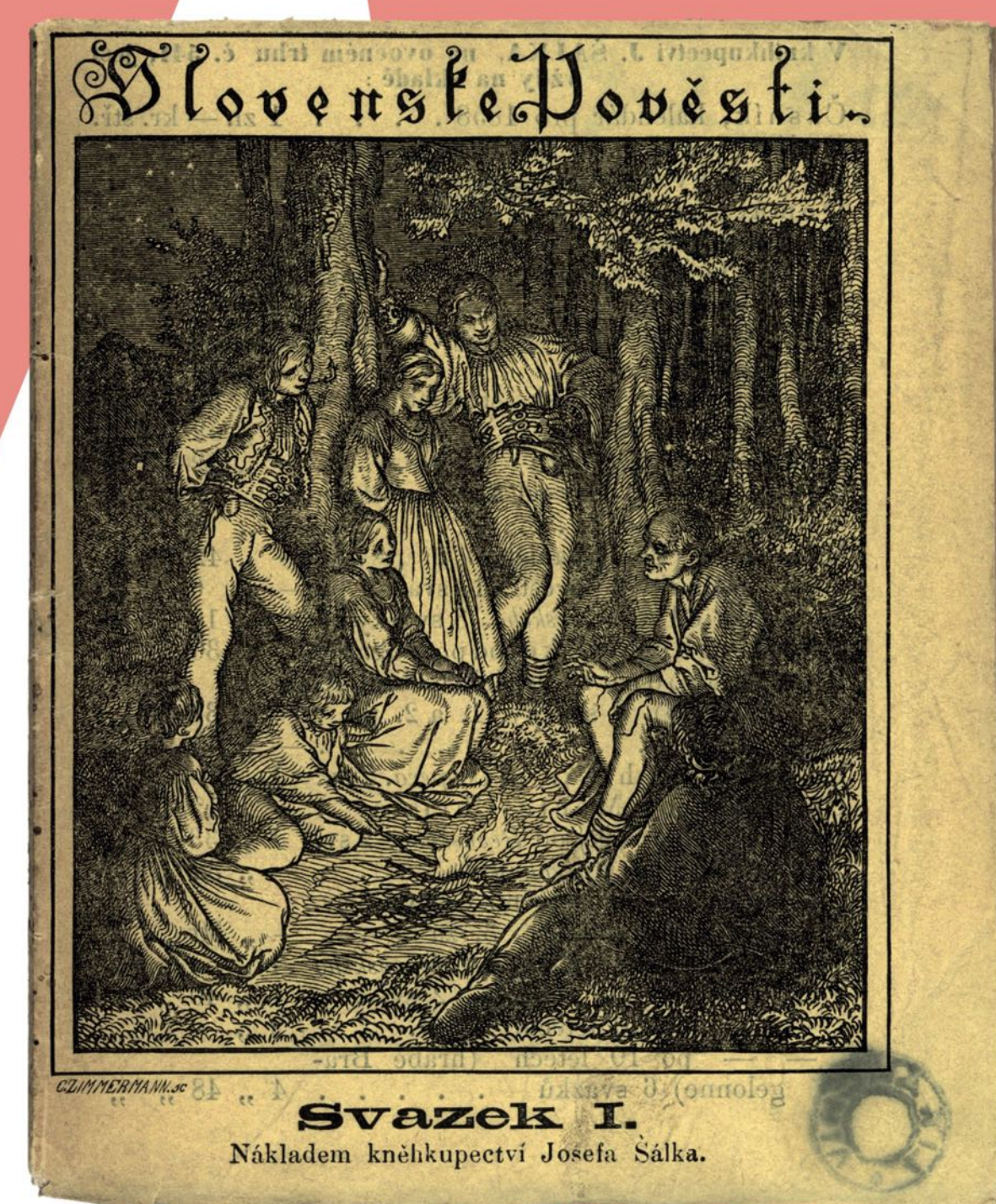
Dilem Boženy Němcové se na počátku 20. let 20. století zabýval vedle Václava Špály či Otty Guttfreunda i další modernistický umělec, Josef Šíma. Jeho první ilustrovaná kniha *Au temps de Jesus-Christ (Za časů Ježíše Krista)*, která obsahuje čtyřicet dřevorytů, se objevila roku 1922 v Paříži. Většinu textů tvoří pohádky Němcové (zde *O Pánu Bohu*).

Jednou budou děti mít přece po mně památku, protože ty pohádky ještě několikrát vyjdou, to se vždy čísti bude, dokud na světě děti budou. Grimmových vyšlo již za jeho životy 14té vydání, kdežto mají Němci v té literatuře až dost materiálu. Potom i ostatní, co jsem napsala, nepodléhá času, poněvadž je to opis národních mravů a života, který se vždy studovat bude a zajímat, a snad v pozdějších dobách více než nyní. Až civilizace mnoho a vše setře, pak se budou ohlížet po knížkách, kde by prameny našli k studium národopisu; – a pak snad mnohý bude Boženu citovat.

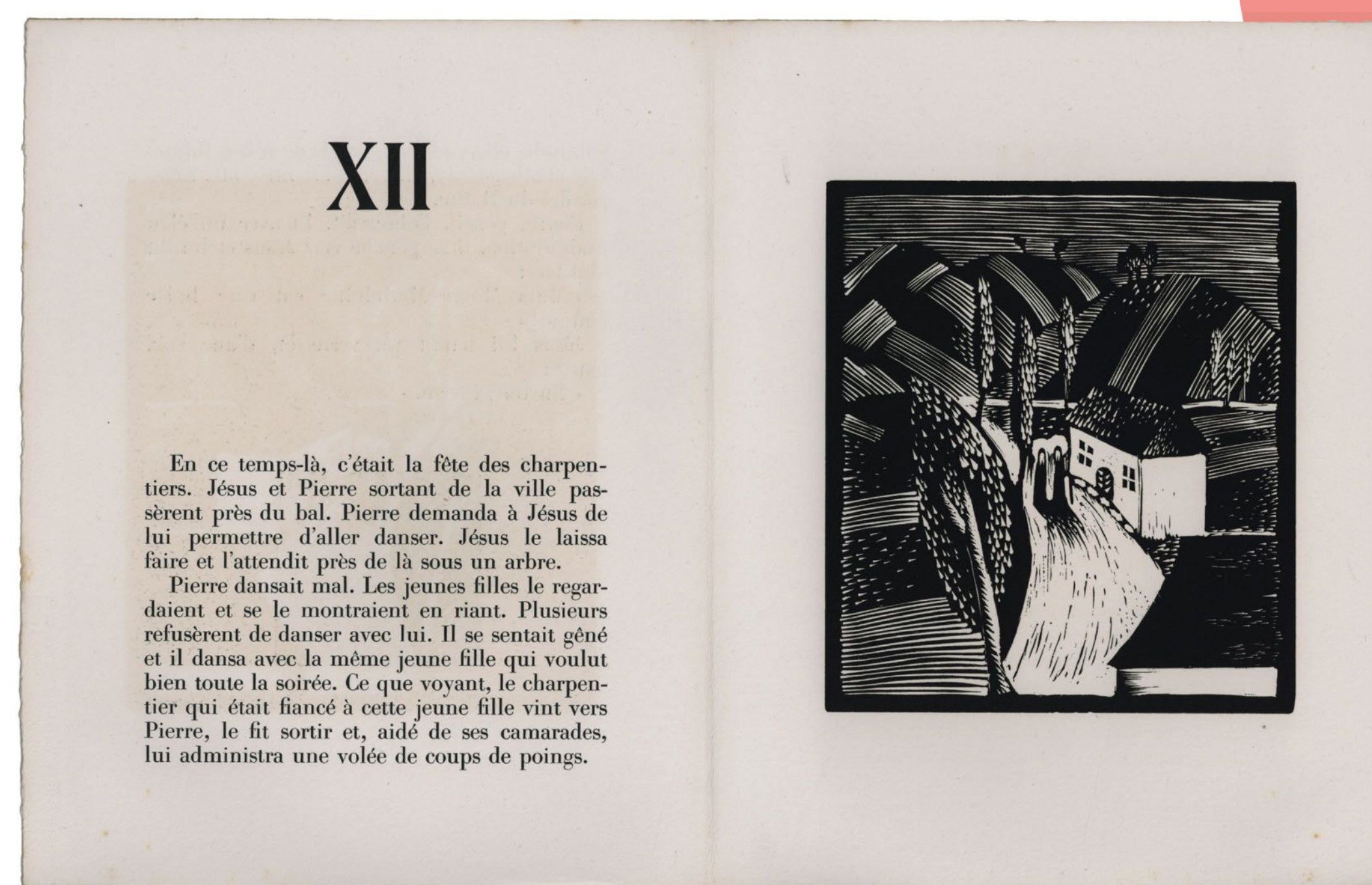
(Dopis Josefu Němcovi, 14. března 1858)

Nyní připravuji pro tisk slovenské pohádky [Slovenské pohádky a pověsti], dále překlad srbských [Srbské pohádky]. Nyní mně naložili práci, [neuskutečnění] překlad jednoho dramatu z ruštiny, jež chtějí uvést na jeviště, což mně zabírá mnoho času. – Raději bych dokončila své novely, ale k tomu musím být prostá všech starostí a po tu dobu bych měla mít životní zajištění, ale protože je nemám, musím nyní pracovat, abych ihned dostala peníze, a drobné články pro časopisy, pohádky a překlady ze slovanských jazyků mohu dělat rychleji než práce původní a bez tak usilovného přemýšlení.

(Dopis sestře Adéle, 3. června 1857)

Slovenské pohádky a pověsti, plod svých cest na Slovensko v první polovině padesátých let, které podpořil Jan Nepomuk Karel Krakovský z Kolovrat, vydala Němcová obsáhle, v deseti svazcích, v letech 1857–1858 s titulním listem Josefa Mánesa. Výtvarný doprovod děl dosud nebyl samozřejmý a i pro malíře se jednalo o významný počín při tvorbě osobitého národního stylu.

Tento spis, družící se v obor povídek z kraje, jesti zajisté beze všeho odporu ten nejzdařilejší plod, jenžto uzrál na květném stromě národních povídek... Básnický příděch její ovanuje více svým půvabným kouzlem celou provedenou ideu, příděch to, který se nedá vyhovát sebeumělejším pérem, nedá se systematicky kreslit, nýbrž který musí neviditelně souměrným celkem provínat, který má svůj základ jedině v básnické bytnosti spisovatelově, již hravá fantazie tím více oživuje, čím dostupnější jest básnickým fenoménům. A jen tehdy zakocháme se v obraz takovým způsobem namalovaný tak hluboko, že pro krásný celek na jednotlivosti, které jej souladně nesou, zapomínáme. To se nám děje s Babičkou...

Nedočetli jsme se už dlouho tak důsledně provedené povahy ve spojení s tolika pravdou, s tolika přirozeností. Jako tichý potok vine se nám obraz jejího života před zrakem, často nepřiznivými okolnostmi zbourřený sice, avšak vždy opět uhlazený, kdykoli bouře zašla, svatou nadějí a pevnou v nebesa, život to tichý unášený modlitbami a žehnáním. Je tato babička pravzor národní naší venkovské počestnosti a prostoty... Jedině povídka o Viktorce nezdá se nám býti dokončena...

(Pražské noviny, 26.–27. července 1855)

Obrazy babičky

Není to román, není to novela, není žádná povídka, žádná pohádka, nýbrž jest to... galerie obrazů sprostého života českého, galerie obrazů domácího života, obrazů z přírody: obrazů, v nichž každý, kdo venku odrostl, kdo v mládí žil byl v sprosté bohabojné rodině své příbuzné přemilo namalované a mistrně trefené poznává, tu sebe samého vidí, tu matku, babičku, otce, sestry, bratry, kmotry, sousedé, své hry, své radosti a žalosti; citlivý čtenář nemá před sebou žádný děj, jenž by jej zajímal, až by útrpností slzy mu z očí kápal, ale přece často oči se mu zalijou ne roztoužením, ne rozčilením bolestným, nižádným srdce rozvlněním, ale pouhou – libostí. Člověk citlivý, člověk, abychom to zkrátka řekli, poetický vždy zaslží, když to, co v srdci jeho tajně chvělo, to původní, nezkalené, božské světýlko dokonale před ním se vyjeví vtěleně...

Aniž chceme rozbírat, odkud spisovatelkyně všechny ty obrazy snesla, jakého podílu vlastní život její na tom má; tolik jisto, že by té skutečné živosti tyto obrazy neměly, kdyby osoby vykreslené byly jen pouze vymyšlené, jako bývají v idylách ty pastýři a pastýřky, jakých žádný nikdy neviděl.

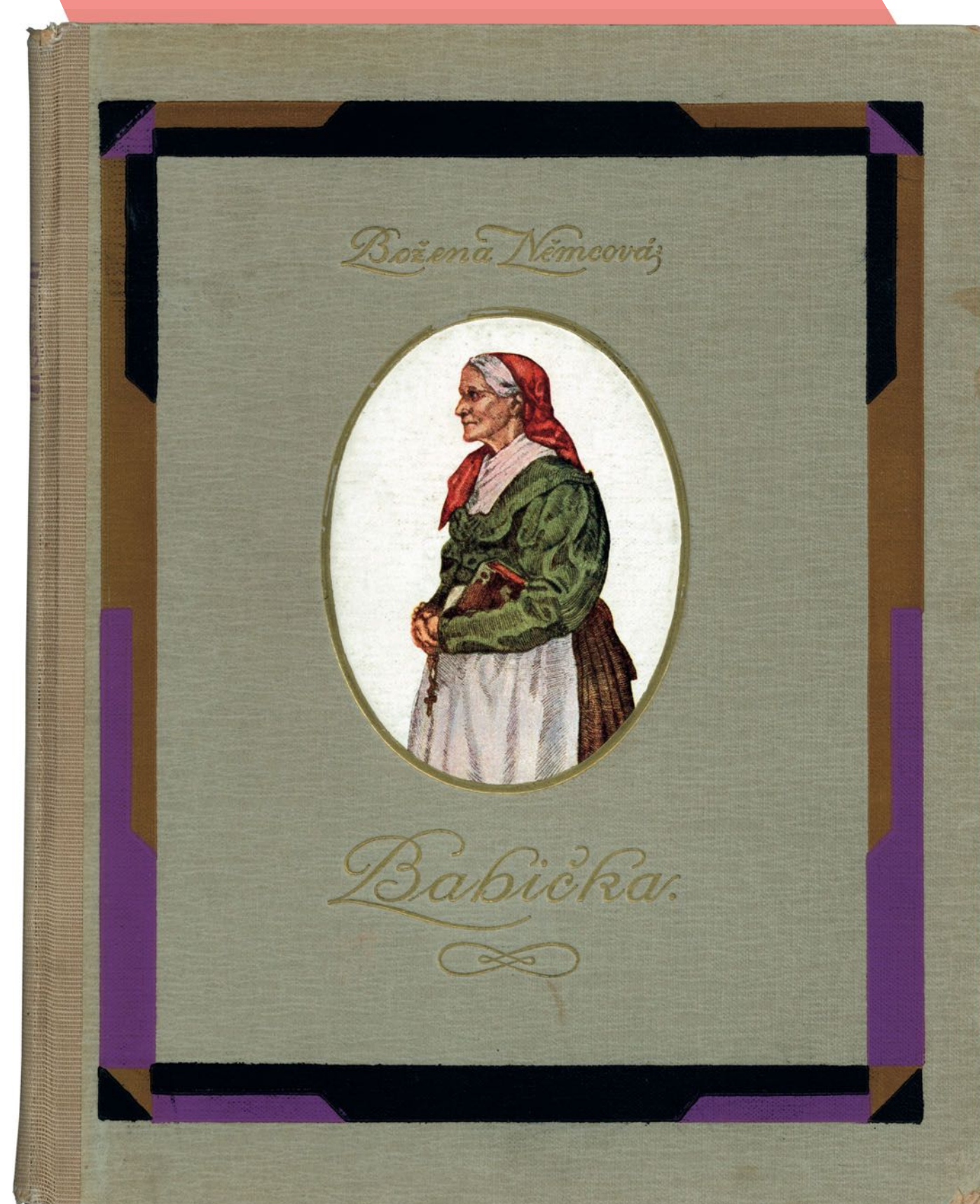
(František Matouš Klácel, Moravský národní list, 8. srpna 1855)

Paní Němcová uměla šťastně sáhnouti do tak bohaté a vděčné látky, kteráž před každým ležela, a již přece nikdo neviděl, již aspoň nikdo u nás dobře použití neuměl. Ona sáhla do života prostonárodního, neličného jako půda jeho, venkovská krajina, ale zachovalého a čerstvého... proti stíněnostem a přebroušenostem městským... I vyobrazila nám stařeňu starého světa, toho dobrého, tak jednoduchého, a přece prostomilého druhu, kterýž nyní... na samém sklonku jest...

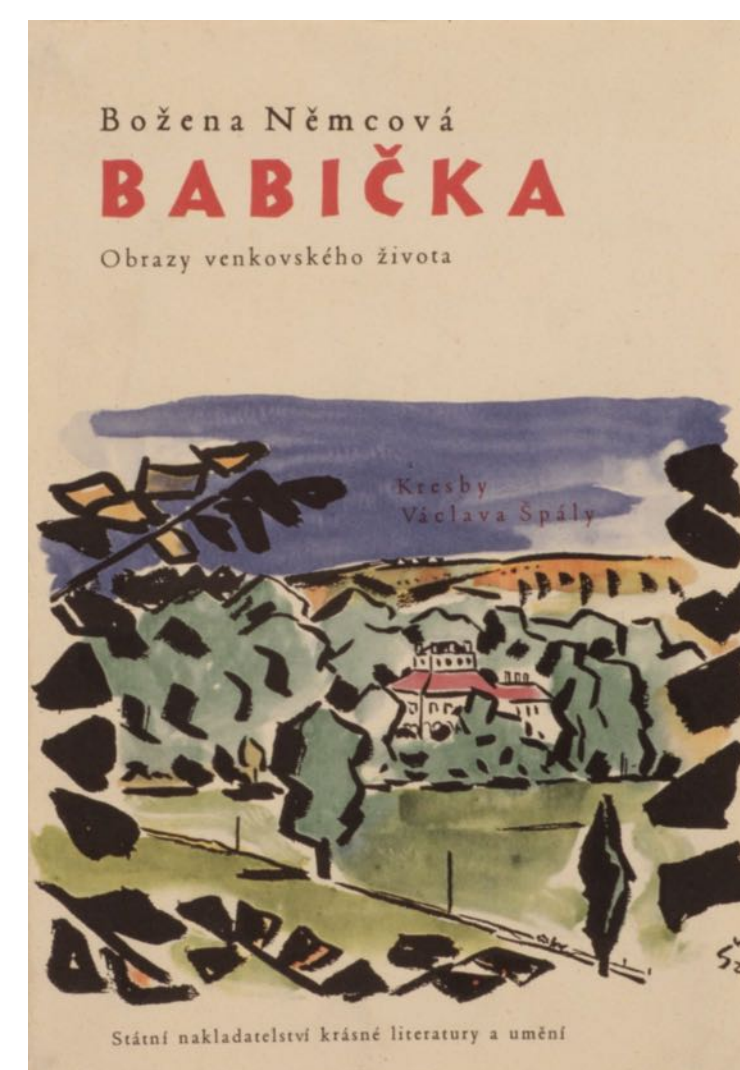
V tok... vypravování vpleteno jest... několikero epizod: historie babičky samé..., historie zblouznilé Viktorky, kontessy Hortensie a Kristly i jejího Míly... Obzvláště pěkně vyvedena, tragicky dojmava jest historie ubohé Viktorky... Proti této temné stránce, v níž se přirozenost lidská ukazuje ve své divným mocem propadlosti, uvádí se jako kontrast ušlechtilý zjev z nejvyšších sfér společnosti... kněžna to, pěstounka zmíněná již Hortensie, již babička jako člen prostředkující s ostatními spojuje...

Přispívá zajisté k živosti a rozmanitosti díla paní Němcové, že se v něm setkáváme dávat dvěma světům a jejím mravům: onomu starému, tak milému a dobrému, a novému, který ve světlé obrazy jeho černé své stíny hází. Nebylo-liž by lépe, kdyby tento druhý svět ještě... více v pozadí držán?

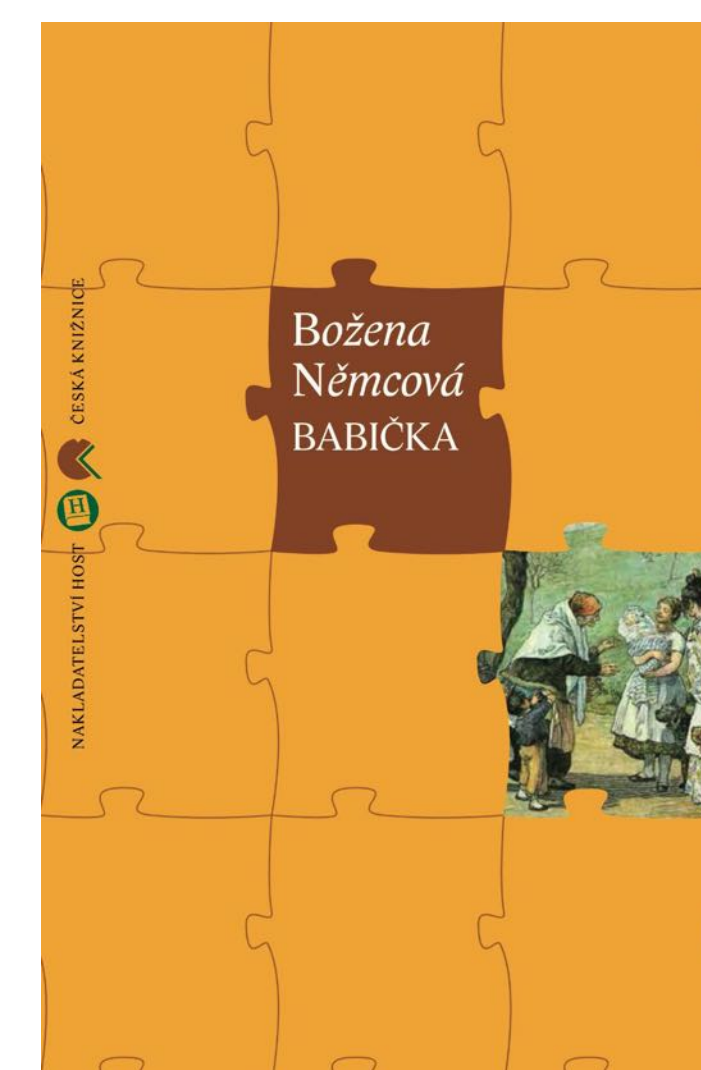
(Karel Boleslav Štorch, Obzor, 5. září 1855)

Dosud neznámější, historizující ilustrace Babičky od Adolfa Kašpara, vydané roku 1903, byly opřeny o důkladné studium Ratibořicka a jeho zvyklostí. Kašpar je vytvořil jako student prvního ročníku Akademie, aniž si mohl být jist, že budou opravdu vydány a nadlouho zapůsobí. Když odcházel z výstav studentských prací Josef Václav Myslbek, zanechal tehdy Kašparovi listek se vzkazem: „Lituji, že Němcová nevidí tyto kresby.“

První větší pokus ilustrovat Babičku Boženy Němcové jako moderní dílo, tedy nad dokumentární rovinu, je spjat s Václavem Špálou: „Chtěl jsem položit živé umění k živému umění, aby ty kresby nebyly jen jako mrtvý doprovod, který beztak vlastně vždy bývá dílu přítě-ží.“ Špálou modernistická Babička, o níž jej požádal Otakar Storch-Marien, vyvolala ovšem roku 1923 v širším publiku kontroverze.

Babička prvně vyšla roku 1855 v nakladatelství Jaroslava Pospíšila, a to ve čtyřech sešitech; podruhé, s menšími autorčinými úpravami, ale i dalšími zásahy a chybami v roce její smrti 1862. Do dnešního dne se v češtině tiskem objevila jako nejvydávanější české literární dílo více než třítisátapadesátkrát. Zde odborně připravené komentované vydání v edici Česká knižnice z roku 2017.

V čase deziluzí po omezení národního hnutí v porevoluční době, jež Jan Neruda označil za „čas zařiva pohřbených“, sílí mezi českými spisovateli opět zájem o cyklický, přírodní čas provázaný s nadosobní lidovou tradicí. Jako mu ve svých baladách přitakává a hledá v něm novou sílu Erbenova Kytice, obrací se k němu ve své vrcholných prozaických „obrazech“ Babičce i dalších povídkách po svém také Božena Němcová. Jedná se o díla zkonstruovaná rafinovaně, se znalostí soudobé středoevropské literatury, krásné i výchovné, a přitom programově opřená o živá národní podání a směřovaná k co nejširšímu okruhu vlasteneckých příjemců. Také proto ještě po staletích přitahují pozornost nejen v českých originálech, ale i ve stále nových pokusech domácích a zahraničních znalců o příměšený překlad.

Co vlastně osmnáct kapitol, črt a příběhů Babičky spojuje, je odedávna předmětem debat: Jsou to její předlohy jako třeba výchovná Pěstounka olomouckého lékaře a příležitostného spisovatele Františka Jana Mošnera, s podobnou hrdinkou i situacemi? Je to idylický starosvětský prostor údolí v blízkosti Ratibořic, nastavený problematické přítomnosti? Je to postava babičky, která je od počátku popsána realisticky důkladně, a přitom láskyplně, a od svého příjezdu na Staré bělidlo až do své smrti jednou v pozadí, jindy výrazněji prochází celou prózou a staví vedle sebe její postavy napříč stavy a osudy? Nebo jde spíše o soubor rozmanitých vyprávění ve vyprávění, třeba na způsob zmíněné Domácí nemoci, a některá z nich – zvláště Němcovou již dříve samostatně zpracovaný a později i dalšími adaptovaný příběh Viktorky – do světa Babičky jednoduše se vším všudy zařadit nelze?

Literární historik Friedrich Sengle zdůraznil v soudobé středoevropské literatuře právě jedinečnou snahu spojit a harmonizovat protiklady, tváří v tvář proměně společnosti v moderní době. Hovořil v této souvislosti o epoše biedermeieru. Základní význam v Babičce tak má pozorování druhého, představa cyklického a do jisté míry uzavřeného světa, který dokáže lidi spojovat a stává se i zárodkem jejich štěstí a svobody, a ta je těžko možná bez zřetele na současnost a v případě Němcové i na osvobodivý moment vyprávění. Ne náhodou se o portrét babičky jako základní konstanty tohoto světa snaží nejen spisovatelka, ale už přímo v čase děje i některé postavy, jako nešťastná komtesa Hortensie, adeptka malířství, ba svým rozloučením s babičkou na poslední cestě jej na konci románu stvrzuje také další představitelka přítomného řádu údolí – paní kněžna: „Šťastná to žena!“

Střety s „Dějiny“, které otevřela devadesátá léta, příznačně zasáhly také Babičku. „Demytizační“ vydání s ilustracemi Martina Velíška z roku 1995 vychází z četby, a přitom zůstává ve svých obrazech venkova programově bez příkras, které s dílem spojila předchozí tradice.

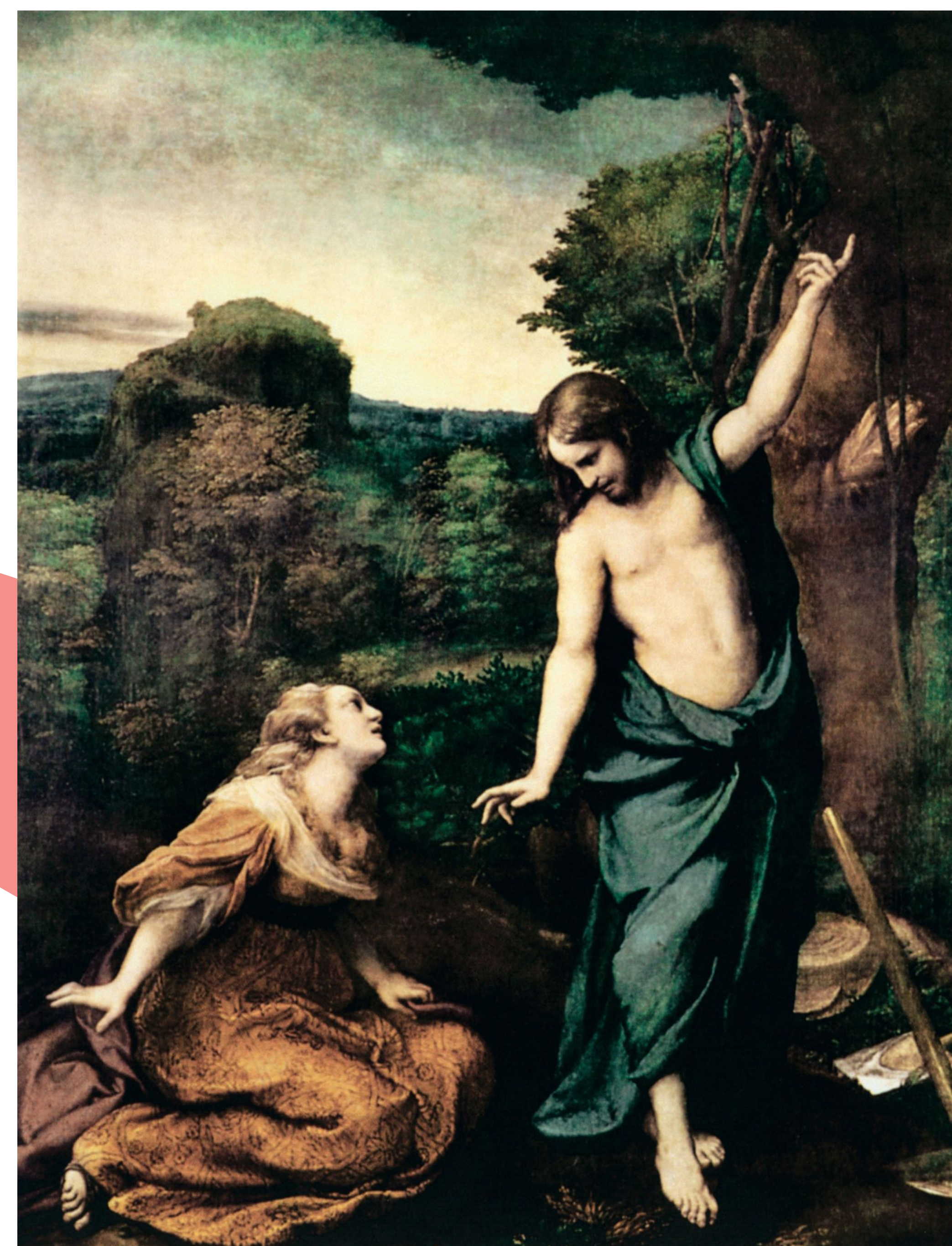
Slečna Rittersberková... chtěla mne improvizovanou jakousi náhradou za nevýšlý druhý ročník [Lady Nióly] překvapit a přiměla kroužek dam, v jichž čele Božena Němcová, že podarovaly mne o Nový rok jakýms vlastnoručně psaným almanachem, v němž nechybělo ni vhodných rytin a obrázků. Příspěvek naší Boženy jest její blouznivou jakousi zpovědí, jež pro veřejnost se nehodí.

(Josef Václav Frič, Paměti, 1887)

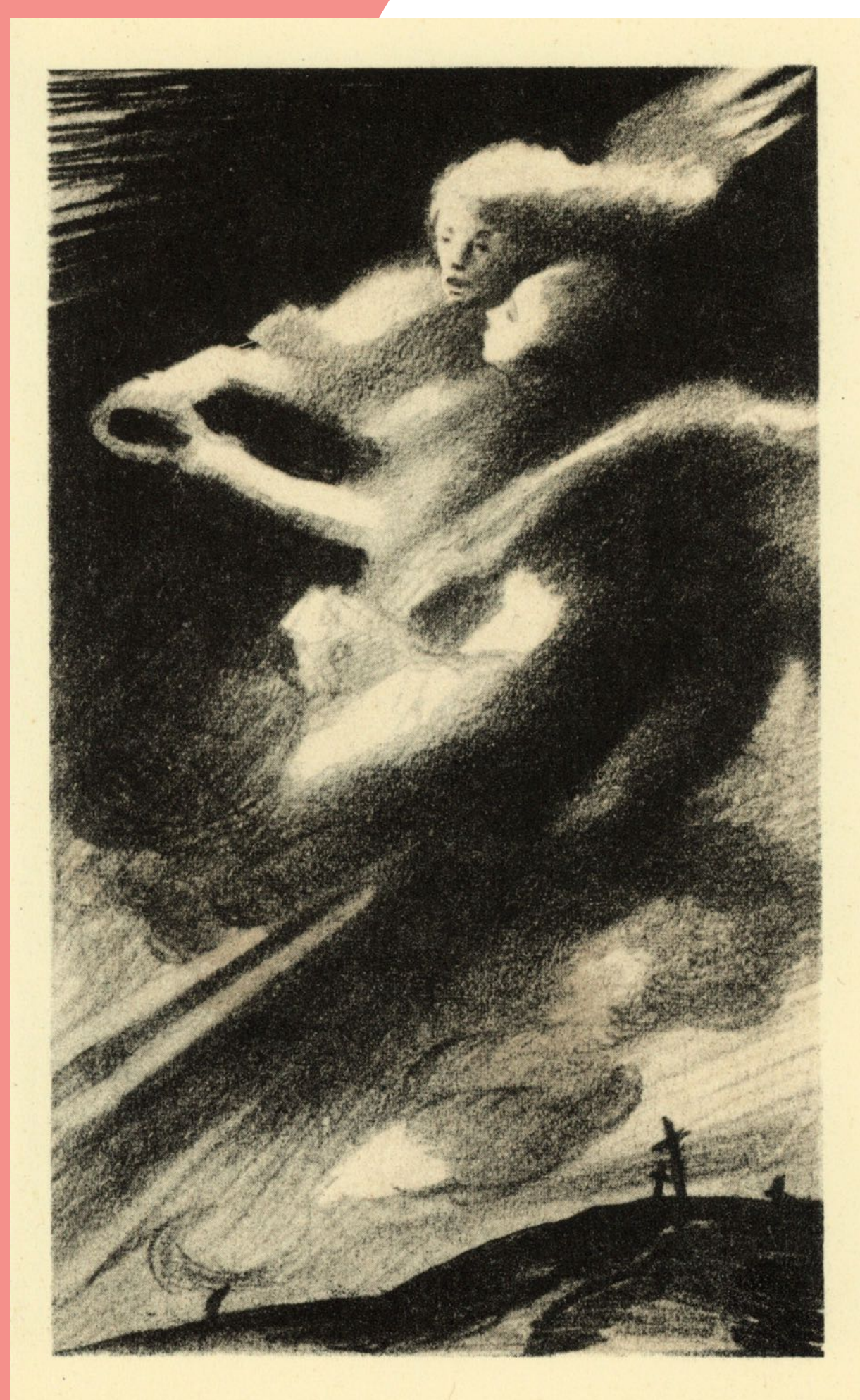
Představ si moje radostné překvapení, když najednou [nakladatel Karel Šolc] pověděl: „Ale teď jsem měl v ruce pěknou památku. Památník s věnováním Jos. Fričovi od pražských dám – je tam vlastnoruční příspěvek Boženy Němcové, nádherně napsané úryvky ze života.“ Přechovával ho vládní rada Bílý – a našli ho mezi neuspořádanými památkami Dory Němcové v Jičíně na půdě v bedně. Bůh suď, jakou cestou se tam dostal. Dala jsem ovšem Šolcovi do komise – aby to všeko vyzvěděl, že po něm už léta pátráme.

(Dopis Boženy Fričové Josefu Janu Fričovi z 5. října 1912)

Prameny a adresát díla

Biblické podobnosti o Ježíši a Samaritance vypráví o Kristu, který hovoří k ženě ze Samarií u studny o prameni, jehož voda se v pijícím stane „pramenem prýstičí vody, která dává věčný život“; zde na obraze anonymního německého autora z 18. století.

Zatímco první dvě „doby“ krátké prózy zachycují hrdinku v její vesměrné touze jako dorůstající dívku, v třetí jí společnost vede jako nevěstu do svého chrámu, v čtvrté, v černém závoji, na osudovou horu... Jednu z bibliofilů ilustroval roku 1946 modernistický malíř Václav Trefil.

Čtyry doby

I.

Skrze gotická, malovaná okna zámecké kaple svítí měsíc. Zážehy různobarevného světla kladou se na mozaikovou podlahu, polívají krásný list vysokých fikusů, stojících podél zdí, odrážejí se od stěn, potáhnutých granátovým, stříbrem protkaným aksamitem.

V čele kaple je oltář, pozůstávající z sousoší, rukou umělcovou vytvořeného, z mramoru kararského. Je to Kristus a Maří Magdalena. Kristus, krásná, vznešená postava, sedí, zahalen v malebné záhyby roucha, dolů splývajícího. Magdalena, vlnadná to krása, klečí k jeho nohoum přítulena, tvář, v níž se jeví neobmezená láska a oddanost, majíc obrácenou k němu. Pohled Kristův je upřen na ni, útrpnost a láska jeví se v jeho tváři, ret jako by šeptal jemná slova.

Dvěře se tichoucko otvírají, a do nich vstupuje mladinké děvče, jasného čela i obličeje. Ostýchavě ohlíží se kolem sebe, pak sepnouc nábožně ruce, se sklopeným okem kleká před obrazem na zem. – Modlí se! –

Tu se ozve blíže okna, v zahradním kroví, klokot slavíka. Zpívá své družce ukolíbavku. Vždy sladčeji a sladčeji zaznívá píseň jeho. Chvějou se listy fikusů, chladným mramorem proudí krev. Z útlých řader děvčete vyvinoujou se vzdechy.

Vroucněji a vroucněji se modlí! – To nejsou již slova naučená, modlitby prosby a díky, to jsou slova nejhoročnějšího zbožňování, jež se vyprýštují co vrčící zdroje zhloubí čisté duše. – K Němu je zrak její obrácen, k Němu zdvídá sepnaté ruce; blížeji a blížeji k Němu lne a již klečí vedle Magdaleny. Útlé její rámě otáčí se kol sklenuté šije krásné ženy, čelo, čisté, bílé co lupen z květu vodní růže, opírá se o vlny bohaté vlasu jejího.

„Ty svatá, naplň srdce moje milostí tvou, abych došla milosti Jeho!“ šeptá vroucně, a zdá se jí, jakoby oživilo se bělostné rámě, jako by ním přitisknuta byla k vlnadným nádrám, k horoucímu srdci milostiplné ženy. Srdce se děvčeti chvěje, roztoužené oko obrací se k tváři Jeho vznešené. Vidí se jí, jak by ret Jeho mile se usmíval a oko s nevýslovnou láskou na ní dlelo. Děvče bledne, a rdí se, objímá kolena Jeho, a pod vroucími polibkami měkne mramor.

Tvář skrývá se do malebných záhybů bílého roucha, skrápějíc ho slzami. Proč pláče děvčátko? – Ona to neví! – Jsou to slze nevědomé, svaté touhy! –“

...

(Čtyry doby, 1855)

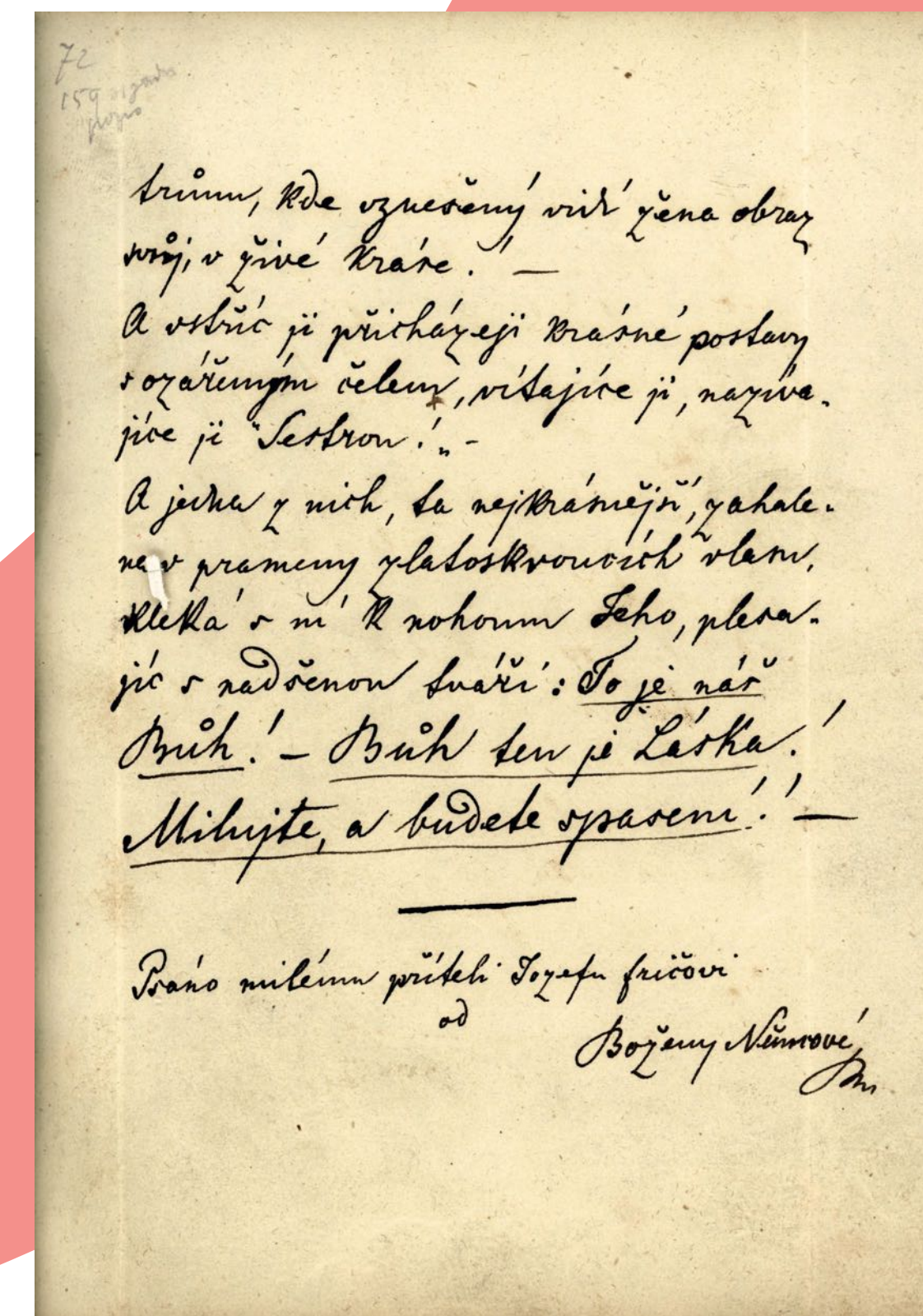
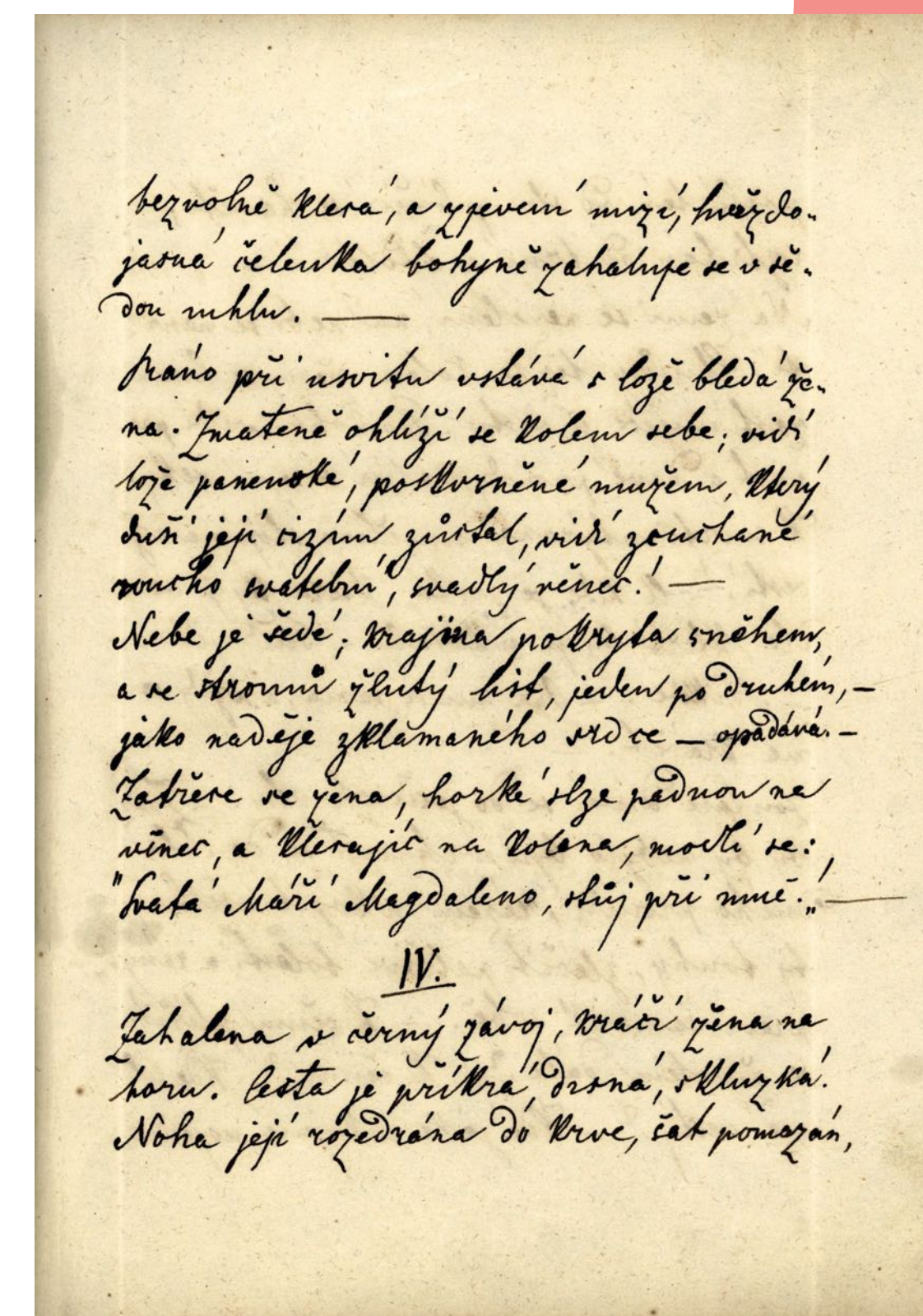
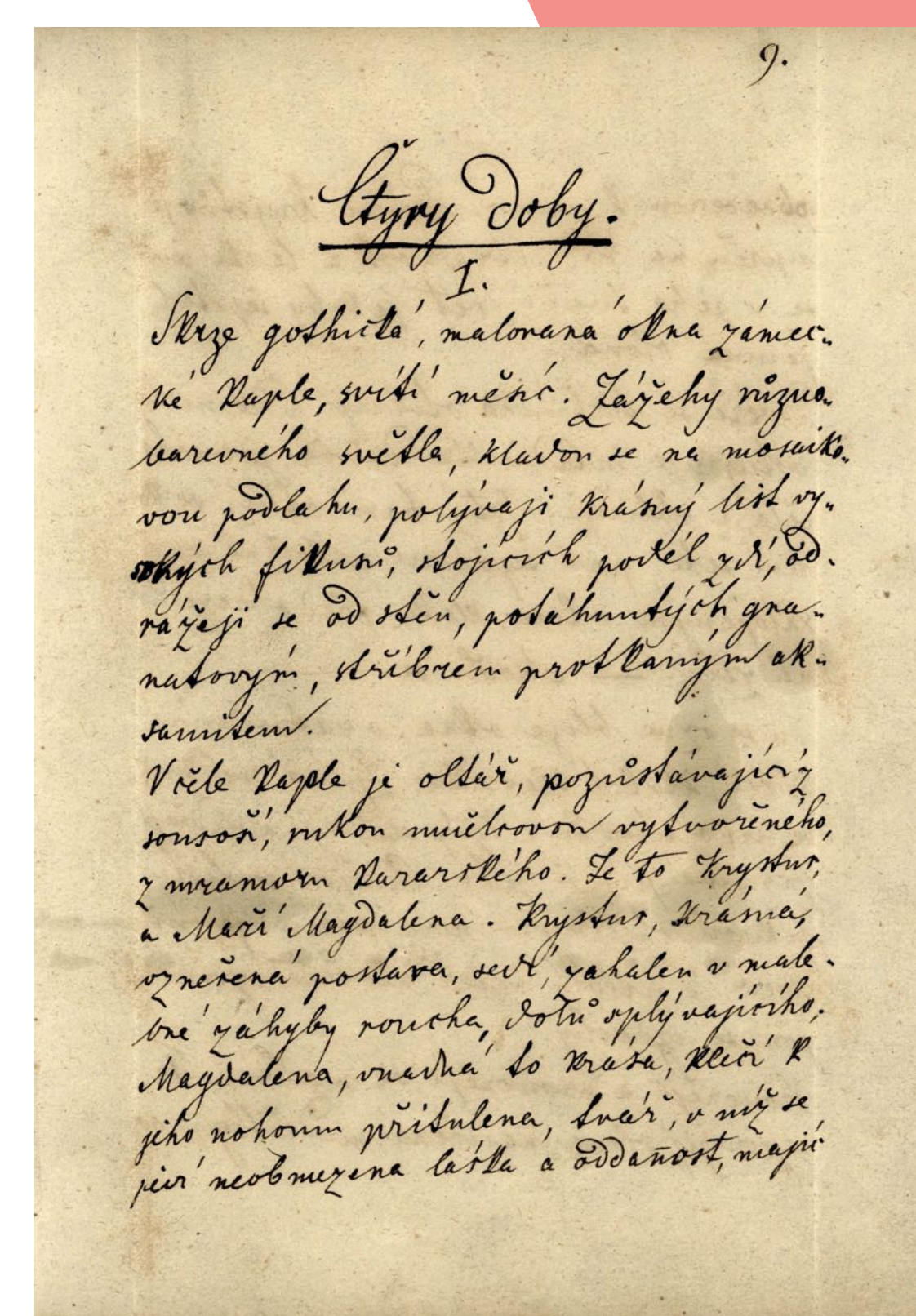
Tenkrát jsem se take ještě modlívala vroucně! – Jako by přede mnou byla ta sednice, v níž množství obrazů a obrázků. – A ten jeden obraz Kristus a Samaritánka – ten se mi velice líbil – ani jsem oči od něho neodvrátila při modlitbě a tak dlouho naň jsem hleděla, až to nebyl pouhý obraz! – Před mým zrakem stál s tělem: k němu jsem se modlívala, jeho prosila za vše, cokoliv jsem kdy potřebovala. Otec mne chválil, že jsem pobožná, dával mne za příklad ostatním, kteří při modlení večer obyčejně dřímali a ve dne zívali a jeden druhého štochali. Oni neviděli před sebou živý obraz Krista. – Tenkrát četla jsem nejraději historii Jenovefy, tenkrát zdálo se mi toliko o zakletých princeznách, o činech pravdě nepodobných, a nejmilejší fantazie moje byla – jíti do kláštera, a to jen proto, že jsem slyšela, že se jeptišky mnohému učí jako studenti, a to byla by moje radost bývala...

Odpusťte, ale je to tak u mě, že mne zpomínka na můj mladý věk, ačkoliv byly děje velmi nepatrné, vždy mile dojmou a že ráda o něm povídám. Až umru, můžete pak můj životopis napsat – po chvílkách Vám všechno povím a napíšu, nač bych cosi zamlčela, ani ty touhy dívčího srdce, ani jak jsem se naučila krásu znát, nic – dokonce nic. Ale najednou to vše nemohu vypsat, znudilo by Vás to, neboť ráda zabíhám do podrobností a těším se dětskými maličkostmi, které čtenáře níktek bavit nemohou, a kdyby i přítel byl... Když sejdu někdy do Valhaly mého srdce, tu se ráda stavím u obrazů mého dívčího věku – to byla ta nejkrásnější doba – já neztratila svůj ideál; nikoho jsem nemilovala, když jsem se vdávala, já oplakávala jen svoji svobodu – naříkala jsem, že zmařené jsou navěky krásné sny a ideály mého života. – Já hledala ideál svůj, myslela jsem, že v lásce k muži najdu ukojení všech svých tužeb, doplnění sebe...

(Dopis neznámému adresátovi, koncem roku 1854)

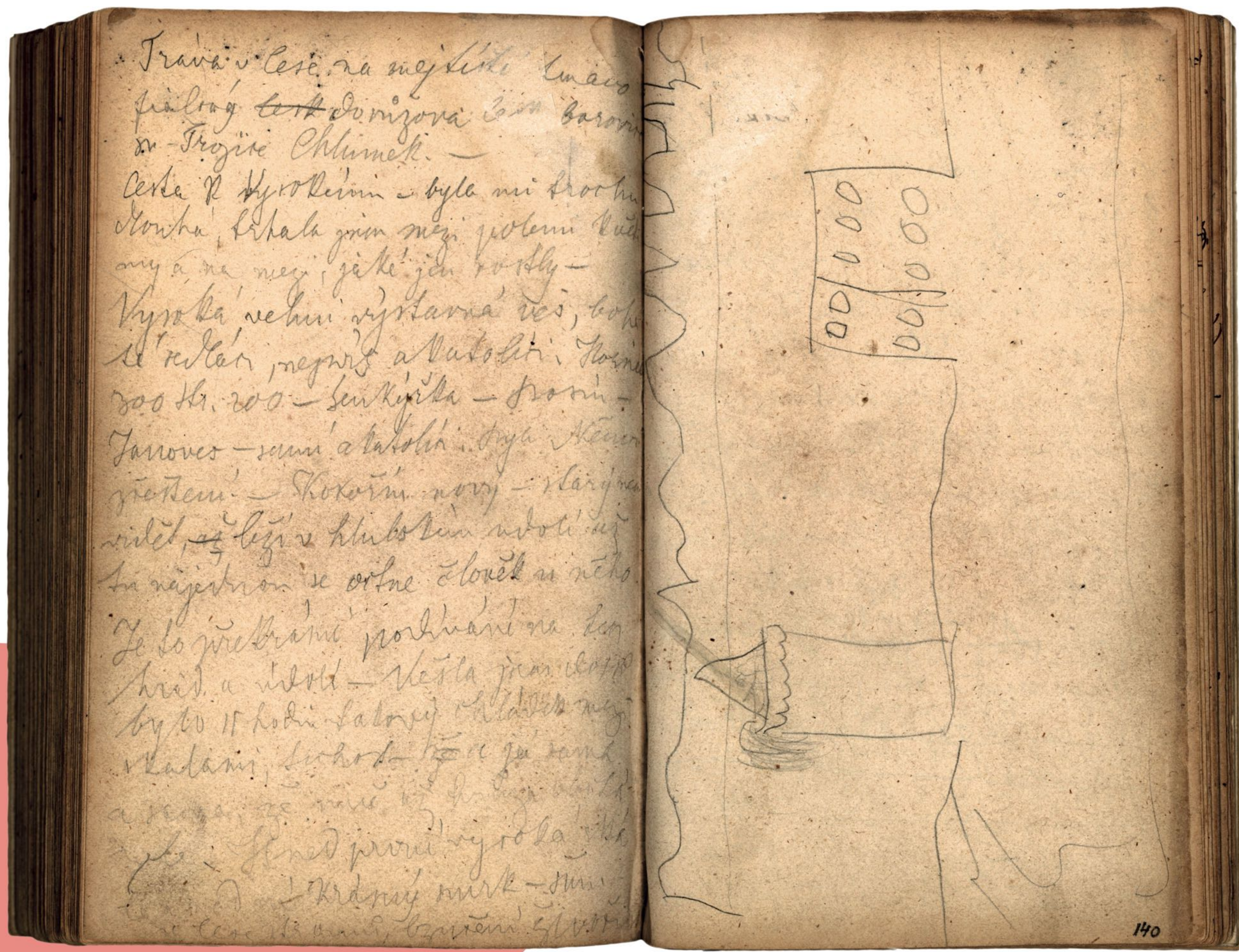
Omezené publikační příležitosti v padesátých letech, zamýšlený adresát, ba vůbec společenský význam přikládán dílu měly zřetelný vliv na tvar řady z povídek, které Božena Němcová napsala. Spisovatelka k tomu byla připravena: už prózy a publicistika čtyřicátých let jí učily mluvit s publikem. Stačí tak srovnat třeba takřka současnou Karlu z almanachu Perly české, vydaného na paměť návštěvy mladého císařského páru v Praze roku 1854, a Sestry v almanachu mladých spisovatelů Lada Nióla. Zatímco v prvním případě se jednalo o harmonický příběh založený na konvenčním tématu převleku – Karla, který se vyhýbal vojné, za dívku Karlu, s rozuzlením v smíření individuální snahy a vyššího řádu –, druhá, o oklamání zamilované dívky převlečeným knížetem, vyznívá tragicky a výrazně subjektivně.

Podobná rovina nápadně vystupuje obzvláště u krátké prózy Čtyry doby, čtyř zastavení v životě ženské hrdinky, již Božena Němcová nedlouho po dokončení Babičky přispěla do rukopisného sborníku pro vydavatele Lady Nióly Josefa Václava Friče. Aniž vzbudily větší pozornost adresáta, zůstaly Čtyry doby dokonce až do roku 1890 nevydány a ještě dlouho působily na české čtenáře spíše nepatříčně. Próza, již připomíná alespoň následující první část, a úryvek ze soudobého dopisu důvěrnému příteli, otevírají řadu otázek, které se týkají nejen Němcové: Kde leží hranice mezi autobiografií a literaturou? Čím se řídí stylizace literárního díla, a nejsou podobně stylizovány nakonec i „nejautentičtější“ dopisy? Proč zprvu Čtyry doby nezaujaly, a dnes osobním, dramatickým vyústěním můžou zastínit i Babičku?

Rukopis prvního a, vůči první kapitole kontrastních, posledních dvou listů Čtyr dob z pozůstatosti Boženy Němcové v Památníku národního písemnictví.

V zápisníku se nachází i vlastnoruční náčrt Boženy Němcové z cesty na hrad Kokořín 26. června 1855. Němcová si k ní zapsala mimo jiné: „Divoké romantické to údolí – Když se sejde do dvora je v pravo velká čtyřhranná věž, v jejichž ještě kusy kamenných rámců – V levo je kulatá věž vysoká – na jejímž cimbuří malá borovice Uprostřed dvory kusy zdi dílem rostlé skály, dílem zděné – Ve skalách sklepy.“ Hrad tehdy nebyl ještě novogoticky rekonstruován a nad údolím se tyčil jako zřícenina, jak ukazuje i vyobrazení z roku 1832.

Božena Němcová jako divačka při honu na zajíce

Nyní ustanoví forstové [forťové, lesníci] okres, kde by se zaléčit mohlo, ustanoví totiž okres, o němž vědí, že se v něm alespoň do 200–300 zajíců nalézá. – Potom rozejdou se z dvou stran forsty napřed, kteří je vedou a rozestavují. 1 forst a 10 honců, na deset kroků dále honec – zase jeden forst a 10 honců, a tak až se na druhém konci sejdou. To je zaléčení (do léče se staviti), zatáhnouti léč. – Forstové, jsou-li přitom šlechtici, nemají flinty a honci mají jen hole – je-li jen hrabě, mají i forstové flinty. Obvyčejně přijdou všickni a jen mládenec, aneb je-li hajný šikovný, zůstane doma. – Nyní vybourí se zajáci, někdy i srnec, a páni střílí – dokud je léč široká, střílí se do okruhu, jak ale kruh se úží a stahuje, nechá se zajíc proběhnout a myslivec obrátí se od okruhu a střílí za ním od léče, aby žádného neporanil z honců. – Zastřelenou zvěř honci sbírají a na holích zavěšenou za pány nosí. – Když je léč uzavřená, ptá se jeden druhého, co zastřelil, a forst jeden to zapíše, potom položí honci zastřelenou zvěř řadou na zem, spočítá se a potom zavěsí se na vůz – třeba se někdy i za určený peníz prodá aneb několik kusů a ostatní doveze se do zámku. Lovci panští obvyčejně lehce jsou ustrojeni, vysoké boty, kalhoty kožené a jen lehký přiléhající kabátek a klobouk nebo čepička, – jak je po honbě, přiběhnou sloužící a přehodí přes ně plášť. –

Dobrý lovec jednou rukou střílí. – Je tam dobré místo pro pana hraběte – je tam zvěře? Znamení k počátku? Ten vystřelí, který první zvěř spatří.

Plat honců? Žádný.

Z nevydaných rukopisů

Deník v užším slova smyslu si Božena Němcová na rozdíl třeba od Františka Palackého nebo Karla Hynka Máchy nevedla. Co ovšem obsahuje dosud nezveřejněný zápisník Němcové a co prozrazuje o své pisatelce? Kde je do něho možno nahlédnout a jak vypadá?

Zápisník se nachází v Památku národního písemnictví. Má praktický kapesní formát a plnil více funkcí – příležitostně sloužil jako pomůcka pro nákup a „domácí účetnictví“, byl však také zásobárnou zajímavých pojmenování, slovních obrátů a rčení, které Němcová zaslechla, a aforismů, které ji zaujaly při četbě nebo ve společnosti. Mnoho stránek je věnováno výpiskům z četby, a heslovitě se z něj dozvídáme i o literárních plánech Němcové. Stejně tak zápisník obsahuje poznámky o různých událostech a prostředích, která navštívila. Osobně formulovaný zápis zde však nalezneme jediný a vypráví o výletu na Kokořínsko.

Díky kombinaci ojedinělých datací, známých faktů ze života Němcové a identifikaci výpisků, z kterých knih a časopisů pocházejí, lze stanovit, že Němcová zápisník používala mezi lety 1855–1859, možná ještě i v roce 1860.

Přestože zápisy mají věcný ráz, vypovídají mnohé o atmosféře doby, v níž vznikaly, a také o své pisatelce. Jako samouk, který podobně jako většina jejich vrstevnic vychodil pouze venkovskou malotřídku, není Němcová systematicky zaměřená, je však nápadně zvědavá: zvědavá věcně – řečeno s Karlem Čapkem, „jak se co dělá“ – a zvědavá filologicky aneb „jak se co řekne“. Při četbě zápisů z honu či továrny na zpracování lnu fascinuje smysl Němcové pro postžení souvislosti a výrazné detaily, stejně jako její schopnost viděné názorně vyjádřit. Pečlivě proto zaznamenává pojmenování předmětů a činností, a to i v hovorové mluvě, hantýrce nebo v nářečí. Tak si již vytváří podklady pro autorskou tvorbu. Němcovou ovšem nezajímá jen „technická“ stránka popisovaných jevů. Její zvědavost má i sociální rozměr: chce vědět, jak jsou lidé za svou práci odměňováni, jaké jsou mezi nimi vztahy, registruje, jak pracovní prostředí působí na jejich zdraví.

Pozornost, jakou věnuje Němcová finančním záležitostem, lze vysvětlit i nepříznivou finanční situací její vlastní rodiny, kdy byl Josef Němcovi v letech 1853–1856 na více než tři roky pozastaven plat, a rovněž jeho penze, stanovená od podzimu 1857, byla velmi nízká. Není divu, že si pak jako výdaj zaslouží zápis i několikakrejcarové spropitné poslíčkoví. Zápisník tak nepřímo podává svědectví o dopadech systému bachovského absolutismu na konkrétní rodinu účastníka a účastnice revolučního roku 1848.

Takových svědectví o „nádě doby“ nalezneme v zápisníku více. Asi nejpregnantnějším z nich je záznam o úmrtí cara Mikuláše I., včetně osobní charakteristiky: „Také neřád jako všickni!“ Dobu politických represí a zosířené cenzury dokládá i 27 čtyřverší vypsání z různých částí Havlíčkova *Křtu svatého Vladimíra*, který pro svůj politicko-satirický ráz za života Němcové nikdy jako celek nevyšel a koloval pouze v opisech.

Tyto výpisky představují Němcovou i jako pilnou čtenářku. Jen z oblasti německy psané literatury se v zápisníku vyskytují výpisky z více než pětadvaceti autorů. Němcová si z přečteného vybírala to, co ji oslovilo myšlenkově, citově nebo uměleckým podáním, patrná je záliba pro ironická vyjádření. Proto nepřekvapí citáty z tvorby Heinricha Heina či ze vzpomínek na tohoto britského básníka a kritika. Četbu však nepřijímá nekriticky – synovi Karlovi například píše roku 1856: „Nejsme Ti radou tob, abys četl mnoho od Heineho – za jedno není vše pro mladou mysl, za druhé mnohým věcem bys nerozuměl... Já Heinemu rozumím, mám ho ráda – ale často ho číst nechci.“

Jak vidno, má zápisník Němcové svou výpovědní hodnotu a zasloužil by si vydání jako doplněk k její čtyřsvazkové korespondenci.

Na Kokořín s oblíbenou putovali i další umělci 19. století jako Karel Hynek Mácha nebo Antonín Mánes: takto jej zachytil v pohledu od severozápadu Mácha zřejmě v roce 1832.

Jak autorka cestovala a vedla si přehled o svých výdajích

Jeden tolar měl hodnotu dvou zlatých (florinů), jeden zlatý 60 a od roku 1857 100 krejcarů. Když byl Josef Němec roku 1850 v Uhrách povýšen na komisaře první třídy, získával roční plat 600 zlatých s příplatky, když byl roku 1853 z funkce odvolán, byl mu zprvu plat snížen na polovinu a později zastaven. Honorář za Babičku činil 151 zlatých a 22 krejcarů, čtenář musel v roce 1855 za čtyři její sešity zaplatit 42 krejcarů.

Cestování, ale třeba i korespondence, byly, jak je vidět, dosti nákladné. Vedle nákladů za povoz, případně už i za vlak, museli cestující hradit také mýto.

Dráha [železnice] do Tejnice [Týnec nad Labem]	1 f 93 kr
Manka K jídlu sebou vzala do Bydžova	20
V Tejnici	93 dostavník
Diskrecí [spropitné]	30 nových
V Bydžově = Jaroušovi [synu Jaroslavovi]	50 kr
houby	20 kr
na Hrádku	1 fr
diskrecí kočí	20 kr
Nany	1 f
hrušky a švestky	10 kr
Mlíkosopr [Mlékosrby] diskrecí	40 kr
psaní do Prahy	25 –
do Sagan [Zaháně, synu Karlovi]	52 tol 32 –
Cesta do Hradce	3 f
diskrecí	30 kr
za nocleh a večeři a snídání	1 33
za oběd	42
diskrecí od nešení	20
a služce	10

Víte, ...

■ **že Božena Němcová ovládala azbuku?** Jako „tajné“ písmo ji použila při česky formulovaném záznamu o úmrtí cara Mikuláše I. dne 2. března 1855, ve kterém dodala i svou osobní charakteristiku cara.

2/3 1855 Умер рускы цар Микулáш také neřád jako vшицкни! Деи му а вшем Пан буг легкѣ odpочинути, а народум славнѣ з мртвх встáни! –

■ **že po dosavadních zkušenostech s rakouskou policií Němcová raději „korporativně“ zvolila pro poznámku i v soukromém zápisníku méně známé písmo (které mimochodem dokládá jistě proruské, v žargonu tehdejší policie spíše „všeslovanské“ sympatie)?**

■ **jestli uměla Němcová rusky?** Rusky se učila a o ruskou kulturu se zajímala. Svědčí o tom vzpomínky Josefa Václava Friče či opisy českých překladů básní Francouzům od knížete Vjazemského nebo Na Oděsu od téhož autora, stejně jako provizorní překlady několika veršů:

Сунулс ты къ намъ
пřiшел си ты к nám.

Но братѣ въ томъ вязкой
No bratře, v té úžině (úv(á)zku)

ты увязнешь самъ, –
ty uvázneš sám. –

VERONIKA

Ve Veronice Otakara Vávry (1985) ztělesnila Boženu Němcovou Jana Hlaváčová.

Zdroj: Národní filmový archiv

ČESKÝ FILM
DRAMA LÁSKY A ZRÁDY
Scenář: nár. um. M. V. KRATOCHVÍL
nár. um. OTAKAR VÁVRA
Režie: nár. um. OTAKAR VÁVRA · Kamera: JIŘÍ MACÁK
Hudba: zasl. um. OTMAR MÁCHA
Hrají: Taťjana Medvecká, zasl. um. Jana Hlaváčová,
nár. um. Martin Růžek, František Němec a další

Přicházeli staří mladí muži ženy

kněží vojáci prostí řemeslníci i nádeníci
matky ho ukazovaly dětem
a líbaly mu ruce i rubáš
Ale v pátek ráno byl už sinavý
a z úst mu mokvala krev
Snesli ho do průjezdu a vykropili

Průvod šel přes Pořič
kolem sv. Josefa a Prašné brány do Hyberské
pak po Senovážném k Nové bráně
„Od Husa se takový člověk nenarodil,
který by se byl odvážil pravdu jim tak povědít!“

„No, to je ta jediná odměna, kterou mu můžem dát,
že ho doprovodíme a že na něho pamatovat budem!“
„Mnoho pro nás udělal, ten nám teprve oči otevřel,
dříve jsme nevěděli, co jsme a čím jsme!“
„Ten jim uměl povědět pravdu,
proto ho také otrávil!“
„Ba, je to náš svatý mučedník,
dobře má na rakvi mučednickou korunu!“
„I to není mučednická koruna,
to znamená, že byl také spisovatel, básník!“
„No co, vždyť je dobře,
však oni to nebudou nikomu na nos všet,
je to mučednická koruna!“
„Tu mu dala jedna paní.“

Ohlédla jsem se
kdo to mluvil, ale byla to neznámá tvář
Našinci byli jako pěny a jen dohlíželi,
aby průvod nebyl ničím rušen
Na baštách bylo lidí jako mračen
Když ukládali rakev do vozu, strhl se křik:
„Ne do vozu, my si ho odnesme až na hřbitov!“
Byli to Podskaláci... Ale Palacký
na ně začal, aby ho jen doprovodili
že to má své důvody...

Poslechli

V České suitě se Jiří Kolář v kolážích ze skutečných výpovědí autorů střetl s mýtem o jejich roli pro národ. Boženu Němcovou věnoval hned dvě díla: druhé inscenuje hlasy na pohřbu „národního mučedníka“ Karla Havlíčka 1. srpna 1856 za dozoru úřadů a zachycuje mimo jiné i rodící se mýtus o mučednické koruně.

Víte, že ...

■ **představy o prvním osudovém románu** mladé Boženy Němcové s již renomovaným básníkem a kritikem Václavem Boleslavem Nebeským se vlastně zakládají na několika význačných větách z dopisů Nebeského příteli, a dopisy Němcové Nebeskému se vůbec nedochovaly?

■ **v ratibořickém údolí** se skutečné Boženě Němcové narodilo ještě sedm bratrů a pět sester? Z dvanácti sourozenců se dožilo dospělosti jen šest a Němcová si s některými z nich psala německy.

■ **„trnové koruně“**, tedy protestnímu vavřínovému věnci na rakvi Karla Havlíčka, policie na novinářově pohřbu takřka nevěnovala pozornost, třebaže vlastenecká vystoupení na něm důkladně popsala?

Kde se rodí obraz Boženy Němcové, která na způsob svého pohádkového prince Bajaji, ba přímo blanických rytířů „devatero hlav stála bídě sama“? A s ním naopak snahy ukázat Němcovou nepřikrášlenou – at už ve znamení nových návratů k jejímu dílu, či životu a spíše domyšlené intimitě – a někdy vlastně přítomnější, než podle všeho byla?

Veřejná diskuse o národní kultuře byla v závěru života Boženy Němcové, po revolučních událostech let 1848–1849, dlouho výrazně omezena. S tím sice stoupla role spisovatelů jako představitelů této kultury, zároveň ale i maloměstske obavy, aby spisovatelé – a tím spíše spisovatelky – přílišnou nonkonformitou národní hnutí nekompromitovali. To, a postoje jejího manžela, se promítlo v padesátých letech do vztahů rodiny s částí přátel. Jako vyústění této situace se „obětí“ soudobých ústrků, autoři pro Čechy zásadního díla jako Němcová, Karel Havlíček, a zprvu také Václav Hanka, stávali posléze, po své smrti, částí opečovávaného kultu národních mučedníků.

Ať už byl později tento kult pěstován sebevíc – posílen ohrožením národa za druhé světové války anebo kulturní politikou komunistické strany –, stal se ovšem předmětem permanentních střetů. U Němcové k tomu vybízela již proslulá nouze, v níž tvořila a o níž hovořila, i vydávaná poloveřejná část jejího díla, v první řadě její korespondence. Osud spisovatelky tak byl mladými publicisty záhy kriticky postaven proti starším „pánům „vlastencům“ v jejich „vlastenectví“ (Vítězslav Hálek v *Národních listech*). Němcová se stala konstantou i dalších konfrontací, v neposlední řadě v dohles živé otázce české ženy: již Karolina Světlá ve svých vzpomínkách psala, že Němcová rozhodně nebyla obětí společnosti, ale oddanosti vlastnímu přesvědčení, a mladší přítelkyně Světlé Eliška Krásnohorská ve své národní interpretaci v článku *Dvě básničky lidu* zřetelně vedla také argumentaci emancipační. S prosazujícím se realismem se objevily také snahy o modernější vydání a studium díla Němcové.

Dvacáté a začínající jednadvacaté století mohla už nabídnout řadu rozmanitých „návratů“, v tom či onom ohledu tradičních, inovativních, provokativních: v Laichtrově nakladatelství se objevily spisy Boženy Němcové včetně systematicky shromážděné a dosud doplňované korespondence, jejíž editorka ji ovšem představila jako „román jejího vlastního života... hlubší a jímavější, než co ve svých spisech zanechala“. Obdobné rysy měl i klasický životopis Václava Tilleho. Další studie, edice a v neposlední řadě adaptace, včetně surrealistické *Babičky po pitvě* Karla Hynka, ba komiks *Ve stínu šumavských hvozďů*, v němž se s autorkou vyráží vypořádat sám Old Shatterhand, pak přenášejí Němcovou v těchto rozmanitých podobách také do dnešní populární i náročné kultury.

Vedle autorů písniček zaujal osud Boženy Němcové i české, slovenské a německé divadelníky a filmaře. Zprvu vystupoval spíše epizodicky. Počínaje *Horoucí srdcem* Otakara Vávry (1962) a konče současnou *Boženou* (2021) Lenky Wimmerové (v hlavních rolích Anja Geislerová, Jan Hájek a Anna Kameníková) se k němu režisérské obrazy pravidelně. Její osud zaujal i německou režisérku Dagmar Knöppel, která do hlavní role svého filmu *A tou nocí nevidím ani jedinou hvězdu* (2005) obsadila Corinnu Harfouch. Akcent se přitom přesouvá od zobrazení postavy národní mučednice k feministicky laděnému důrazu na Němcovou coby moderní ženu, která usiluje o právo na nezávislý citový život.

Zůstalo a zůstane na českém národě asi povzdý lpěti, že nechal svou nejznamenitější spisovatelku v bídě a nouzi zahynouti. Zůstane navždy zapomenuto, jak se celá řada starých jejich přátel snažila urovnati před ní dráhu života tak, aby mohla po ní bezstarostně, ovšem ne zcela volně, ne zcela dle přání a chuti své kráčet.

Ale pud seburčení, láska, již chovala k svému povolání, a úcta, již patřila na povinnosti, z talentu jejího pro ni vyplývající, osvědčily se u ní mnohem mocnějšími býti než veškeré ohledy jiné. Žádala si žít jen pérem, jen pro péro svoje, a zaplatila nepřemožitelnou touhu tu blahobytem a zdravím... ba, zaplatila ji snad i životem svým.

(Karolina Světlá, Z literárního soukromí, 1880)

Podoby mýtu

A opravdu ty ženy spisovatelky a básničky, které neměly ke geniálnosti právě daleko – at jmenuju jen pí Staěl, George Eliotovou, George Sandovou, u nás Boženu Němcovou a Karolinu Světlou –, měly mužskou ideovou odvahu, reformátorského a pokrokového ducha, nebojácnou mužnou inteligenci, kterou nazíraly život v celé jeho šíři, bez sentimentálních klauzulí.

(F. X. Šalda, Boje o zítřek, 1905)

Čičorečko, dívko venkovská z časů Boženy Němcové, Viktoro, panno, očarovaná očima z dálky, vražednice nevinná, zvláštnosti svého rodného kraje, záhada pro všechny, sama sobě tajemná; trpící? dívková, nevěsto blesku!

(Jakub Deml, Moji přátelé, 1913)

Babička – už to jméno bylo korouhví. Cesta z pouti zajistila věrnost na celý život a Korespondence srazila klobouk z hlavy a ten zůstává stále v ruce, kmitne-li se někde stín Boženy Němcové.

(František Halas, interview Osud Boženy Němcové, 1941)

Kafka obzvláště miloval korespondenci té vášnivě krásné ženy... Její nešťastné manželství, její smyslně planoucí láska k duchovně spřízněným přátelům, její něžná péče o děti, její vzlet i její pády, její bouřlivě bičovaný život, kontrastující s jejím leckdy starodávným způsobem psaní, její předčasný skon – to vše byly věci, které rozdechlyvaly Kafkovo porozumění a soucit. Často mi četl z těch dopisů, které (pokud vím) dosud nebyly do němčiny přeloženy, ačkoli patří k velkým dokumentům bojující duše. – Mímoto se mi teď zdá, že základní plán Kafkova Zámku má některé rysy svědčící možná o nevědomém působení té zprvu povinné, potom strhující gymnaziální četby, románu Babička...

(Max Brod, Poznámka ke Kafkovu Zámku, 1943)

Zdalo se mi..., že každá doba, je-li dějinně významná..., otevřívá na veliké zjevny a osobnosti minulé historie novou, netušenou perspektivu...: tak mi Němcová z platformy roku 1940 připadala především jako básnička síly a radosti. Jedním slovem, oně důvěryplné a blahé exaltace lásky k životu, která plyne z vědomí neštěstí přemoženého a bolesti potlačené. Radostná láska a důvěra v osud, v budoucí svět svobody a rovnosti, je v ní plodem dozrálým na stromě utrpení a přímo etickým zákonem jejího osobního života: každá osobní bolest a pohroma v ní takto blaze zrála, k tomu napínala vždy svoje síly. A v tom jsem chtěl vidět i její češství, silné a vítězné. Tím nás zavazovala „k dílu víry a odvahy“.

(Václav Černý, Paměti 2, [šedesátá léta] 1992)

Zápotocký, Nejedlý, Fučík, tři posmrtní červenolící nápadníci s jasným a správným názorem, jaká byla za života jejich vytožená. Fascinovala je a hypnotizovala jako krásná bludička, ukazující masám cestu močalem. Předstírali zájem o její dílo, ale nad jeho estetiku stavěli poselství politická, a znali její korespondenci, kterou si na základě poznatků pozitivistické kritiky samozřejmě brali k ruce při hodnocení projevu uměleckého. Tonda Zápotka a Julda Fulda oplývali básnickými střevy, ze svého obdivu a milostné touhy se vyznali novelou Barunka (prý že jeho matka, ha ha) a esejem Božena Němcová bojující. Akademik Nejedlý smolil akademické studie.

(Miloš Urban, Poslední tečka za rukopisy, 1999)

Babička je hagiografie. Je to hagiografie pro dobu, která už není ochotna tradiční církevní hagiografii akceptovat, a přece touží po jakési svatosti. Notoricky známá věta knihy, kterou pronáší paní krážna neboli nejvyšší světská autorita knihy, je vlastně finálním rozsudkem v neviditelném procesu svatořečení: „Šťastná to žena...“ Babička sama věří v Pannu Marii coby orodovnici – ale autorka knihy Babička a novodobí čtenáři knihy Babička už většinou nikoliv. A právě proto je zde Babička, jako postava, která Pannu Marii zastupuje...

(Martin C. Putna, Obrazy z kulturních dějin střední Evropy, 2018)

Základem ilustrací Adolfa Kašpara se stalo důkladné studium Českoskalicka, dokumentované dokonce souborem fotografií jako základem ke knižnímu vydání *Babičky* roku 1903.

Dokázala Němcová svým hledáním „dobrého člověka“ českého venkova zaujmout nejen spisovatele a čtenáře, ale i další umělce? Již za jejího života, v 50. letech 19. století, se její práce jedinečně staly námětem ilustrací, později dokonce hudebních skladeb, a od 20. století rovněž divadelních her, filmů a dalších zpracování jako soch či komiksů. Zatímco jejím současníkům mohlo odpovídat úsilí Němcové o umělecky moderní popis národního života, pozdější autoři se již vyrovnávali s populárními, klasickými díly a snažili se vymezit i proti svým uměleckým předchůdcům.

První větší zpracování díla Boženy Němcové v jiném médiu představují ilustrace Quida Mánesa ke zkrácenému německému vydání *Babičky* roku 1858 na titulních listech čísel časopisu *Erinnerungen* s motivy několika kapitol, příjezdem babičky, návštěvou paní kněžny či předvečerem Kristliny svatby. V češtině se *Babička* prvních ilustrací dočkala teprve po smrti autorky, v obrazech Antonína Gareise mladšího pro *Humoristické listy* roku 1866, a až v roce 1903 jasně vynikl, i díky svému studiu Ratibořicka a jeho zvyklostí, mladý Adolf Kašpar. Jeho populární pojeté, popisné kresby se secesními prvky natrvalo zapůsobily na vnímání díla a staly se přirozenou volbou také pro ideologicky zatížené návraty k němu ve čtyřicátých a padesátých letech.

Babička i další prózy Boženy Němcové přitahovaly sice také avantgardně zaměřené umělce, výraznější, osobně pojeté experimenty s klasickými texty však zvláště mezi širším publikem narážely. Takto zapůsobily již prosté, kubistické ilustrace Václava Špály z roku 1923, které část čtenářů pohoršená „zprzněním“ národního díla vrátila nakladateli, a zčásti i *Babička* s dětní sochaře Otty Gutfreunda v ratibořickém údolí, již aspoň podle Jakuba Demla Otakar Březina označil za židovku s nečeskými rysy. Jaký div, že velkou zásluhu o aktualizaci *Babičky* jako uměleckého textu měly v roce 1995 právě nové, nepřikrášlené ilustrace Martina Veliška, které ukázaly, že také „pod povrchem selanky... číhají běsi“?

Slovem, hudbou, obrazem

Svým inovativním přístupem k *Babičce* vzbudily roku 1979 značný ohlas také ilustrace Vladimíra Tesaře – kresby tužkou i akvarely s realistickými i měkce lyrickými prvky –, založené jako v případě Kašpara na dlouhém studiu Babiččina údolí a okolí.

Překvapivý ohlas na prozaičku měla Němcová v hudbě: její dílo i život inspirovaly dokonce přes sto skladeb. Mnoho z nich vzniklo už na přelomu 19. a 20. století: i ve světě oblíbená z nich zůstává opera *Čert a Káča* Antonína Dvořáka a libretisty Adolfa Weniga, která byla uvedena roku 1899 v Národním divadle. Během dvou let ji sice následovala dvě další operní zpracování nejznámějšího díla Boženy Němcové, podobného úspěchu však již nedosáhla: *Babička* A. V. Horáka opustila divadelní scénu jako doslovná a hudebně nepřilíživá výrazná po několika reprízách, zdalejší *Na starém bělidle* Karla Kovařovice, která byla ve své době ceněna pro „zachycení vůně originálu“, byla zatím naposledy inscenována roku 1971.

Dílo Boženy Němcové, zvláště její pohádky a některé povídky, ovšem od 19. století zasáhlo také do mnoha dalších hudebních žánrů: zahrnují orchestrální, komorní skladby i kupřikladu balety, především však další útvary na hranici slova a hudby jako písně a melodramata i operetu a muzikál. Hudba byla výraznou součástí i divadelních a rozhlasových inscenací, jako fetišistické revue *Babička* Petra Oslizlého a Iva Krobota v brněnské Huse na provázku v roce 1997, a ovšem filmů. Zatím posledním větším počinem spojeným dnes příznacně se životem autorky je na základě dopisů připravená opera Lenky Noty a libretistky Olgy Sommerové *Jsem kněžna bláznů*, kterou v roce 2017 uvedlo brněnské divadlo Reduta.

Dokázalo se s dílem Boženy Němcové stejně invenčně jako někteří výtvarní umělci a skladatelé vyrovnat také divadlo a nastupující médium filmu? Na divadle se *Babička* a pohádky Boženy Němcové objevily také již v 19. století, zpravidla ovšem v příležitostných amatérských představeních, v případě pohádek, jako v Tylově adaptaci *Čerta a Káči* z roku 1850, dokonce už za života autorky. Umělecky náročnější úpravy vznikly většinou až později. Zvláště pokud jde o *Babičku*, zaslouží pozornost právě dnešní doba: ať už se jedná o představení J. A. Pitínského s Vlastou Chramostovou pro Národní divadlo v hlavní roli anebo již zmíněnou inscenaci v Huse na provázku v titulní roli s Jiřím Pechou.

Naopak do filmu vstoupila Němcová, v půlhodinové němém *Babičce* They Červenkové, až roku 1921. Avantgardněji pojetý projekt Jiřího Frejky o dvě desetiletí později narazil na jiné zájmy doby, a součástí kulturního kánonu se tak staly roku 1940 *Babička* Františka Čápa v hlavní roli s Terezií Brzkovou, a roku 1971 Antonína Moskalyka s Jarmilou Kurandovou, jež se vyznačovala nápaditějším vztahem k předloze. Filmové médium dodnes zprostředkovává i pohádky jako *Pýšnou princeznu*, *Bajaju* či *Tři oříšky pro Popelku*, část povídek a ovšem osudy Němcové. Také film pak zpochybňuje – či spíše potvrzuje – zažité představy o spisovatelce a jejím díle parodicky (film *Babička nebo Jak to bylo doopravdy* z roku 2009).

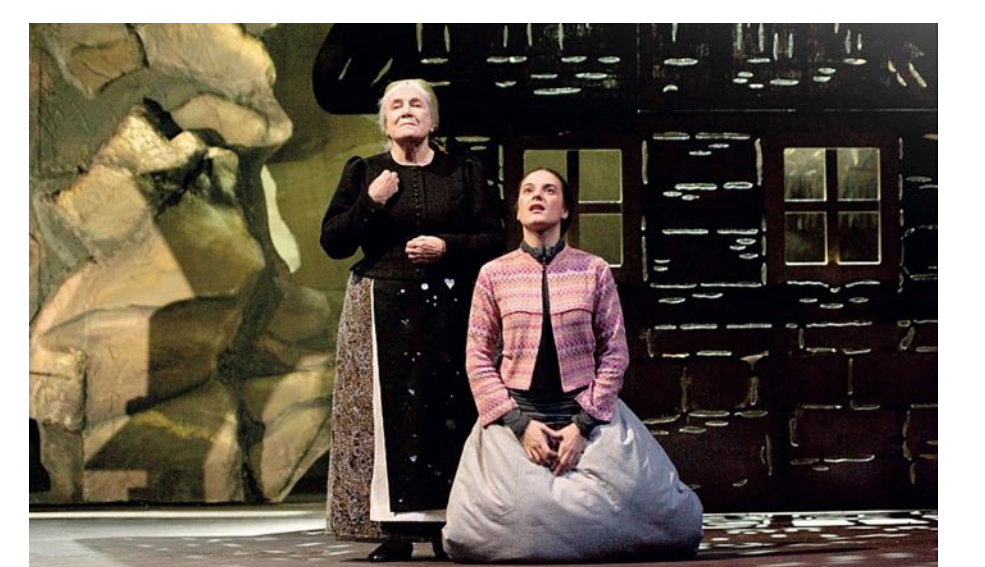
Babička režiséra Františka Čápa se vyznačovala textovou věrností předloze i řemeslnou zručností a především, vedle dalších uměleckých návratů k Němcové a edic, veřejně zpřístupnila dílo v období druhé světové války.
Zdroj: Národní filmový archiv

V kulturní hudebně-dramatické inscenaci *Babička: Šťastná to žena!* v brněnské Huse na provázku, uváděné od roku 1997 po dvě desetiletí, představil babičku mužský herec – Jiří Pecha. Za své provedení dokonce získal roku 1998 Cenu Alfréda Radoka v speciální kategorii za nejlepší mužský herecký výkon v ženské roli (zde fotografie Davida Konečného z obnovené premiéry v roce 2014, zdroj: Knihovna a archiv Centra experimentálního divadla).

Sborová scéna v *Čertovi a Káče* Antonína Dvořáka zazněla v pražském Národním divadle v tomto provedení 5. června 1947 (foto Josef Heinrich, zdroj: Divadelní archiv Národního divadla).

V roce 2007 vystoupila v Národním divadle v Babičce v úpravě J. A. Pitínského v titulní roli Babičky Vlasta Chramostová, jako Barunka pak Magdaléna Borová (premiéra 13. prosince 2007, foto Viktor Kronbauer, zdroj: Divadelní archiv Národního divadla).

První filmovou *Babičku* natočila roku 1921 režisérka Thea Červenková: film byl příznacně z velké části připravován již přímo v Babiččině údolí.
Zdroj: Národní filmový archiv

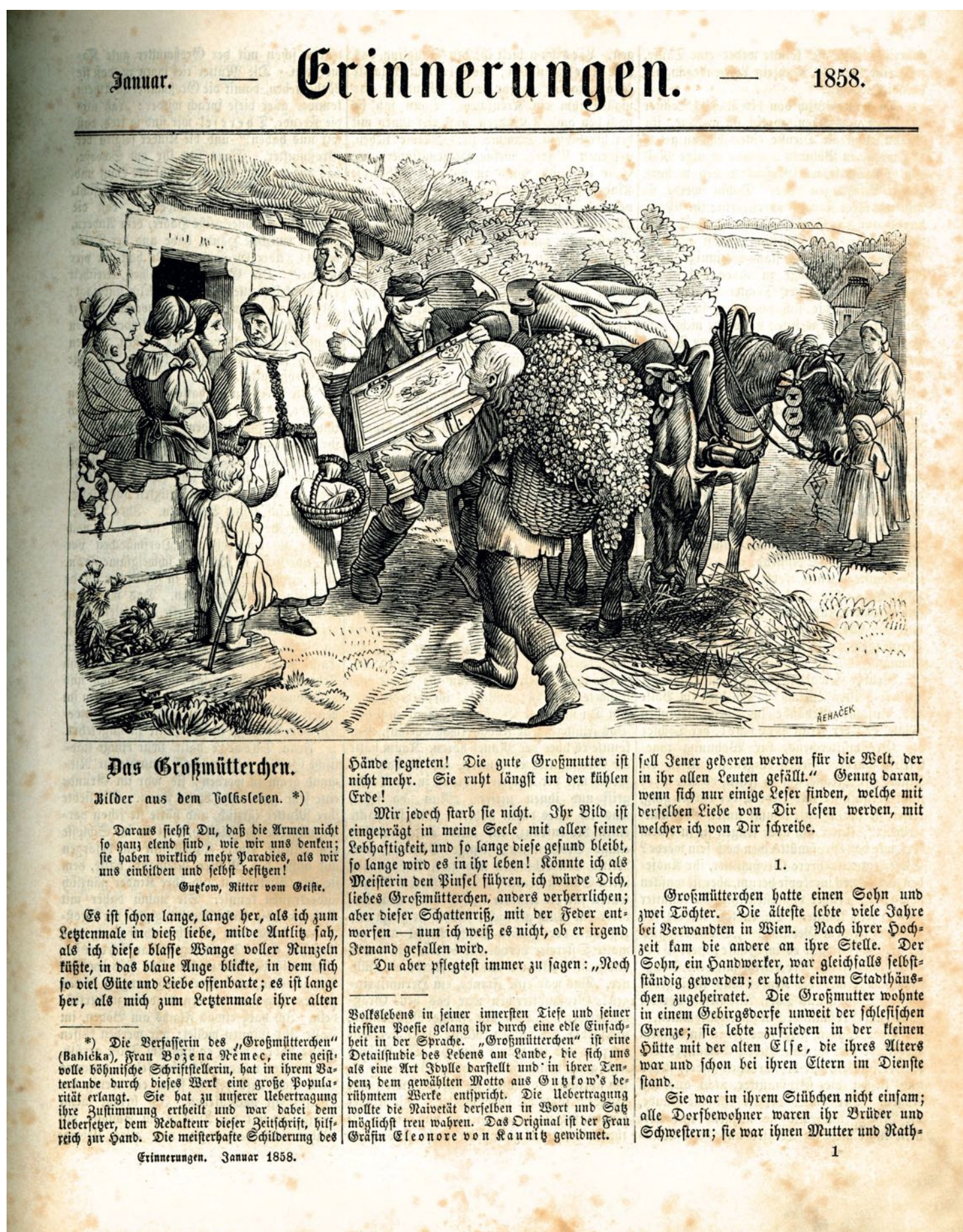
Některé inovativní postupy promítl do své dvoudílné *Babičky*, v níž hráli vynikající herci od Jarmily Kurandové v titulní roli po Libuši Šafránkovou (Barunka) či Libuši Geptovou (Viktorka) a Petra Čepka (Černý myslivec), režisér Antonín Moskalyk roku 1971.

© Státní fond kinematografie, zdroj: Národní filmový archiv

Je sic to
Es ist ein

الحلّة

Vůbec první ilustrace k *Babičce* vytvořil Quido Mánes (zde *Příjezd Babičky na Staré bělidlo*) v pražském německojazyčném časopise *Erinnerungen*, k podstatně zkrácenému překladu prózy v němčině, který pořídil Jan Ohéral za účasti Němcové samé: „Že jsem jím přitom pomáhala, dali mi předplacení na jeden exemplář,“ napsala o tom spisovatelka v dopise svému synu Karlovi.

V jiných jazycích

„Žádný dosud český spisovatel (kromě Komenského a Vrchlického) nepromíkl tou měrou do literatur mimočeských jako Němcová svou *Babičkou*,“ poznamenal roku 1895 životopisec Němcové Vincenc Vávra. I s odstupem více než století potvrzuje tento výrok stále narůstající soupis překladů *Babičky* do cizích jazyků, k nimž se druzí další spisovatelčina díla. Běloruská *Babulja*, lotyšská *Vecmāmiņa* či holandská *Grootmoeder* jsou jen několika příklady z posledních dvou desetiletí. Z čeho pramenila a pramení tato mezinárodní obliba Němcové? Vávra měl přinejmenším v případě *Babičky* jako české „klasiky“ jasno: „Líbí se právě pro svůj ryze český ráz a českou individualnost.“ Podívejme se blíže na rané překlady z Němcové do dvou kultur sousedících s českým prostředím, do němčiny a lužické srbštiny, zda neukazují ještě na další motivace.

Německy vyšla *Babička* za překladatelské účasti bilingvní Němcové jako *Das Großmütterchen* v pražském měsíčníku *Erinnerungen* již na počátku roku 1858. Redaktor a překladatel Jan Ohéral, jenž se pohyboval paralelně v českém i německém prostředí, sice text pro potřeby časopisu významně zkrátil, *Babičku* však zařadil do jeho čela a vydavatel Karl Bellmann pro ni objednal ilustrace u malíře raného realismu v českých zemích Quida Mánesa.

Rychlý překlad do němčiny, jež nadále dominovala ve veřejném prostoru, byl pro českou společnost prestižní záležitostí, nakladné pořízení ilustrací (české vydání z roku 1855 je nemělo) i zařazení na čestné místo v časopise však prozrazovalo, že text může být pro německojazyčné čtenáře atraktivní i bez ohledu na své zasazení do českého prostředí. Ohéral v úvodní poznámce nazval *Babičku* „detailní studií života na venkově“ a obzvláště upozornil na její vazbu k představiteli raného německého realismu Gutzkowovi. Čtenář měl především vnímat, že se mu předkládá atraktivní venkovská próza, jakou dobře zná ze souborů německé literatury, s níž může text Němcové porovnat.

Do lužické srbštiny byla *Babička* přeložena až v roce 1883. Ovšem nejstarší překlad z Němcové do tohoto jazyka – povídka *Sestry* – byl pořízen již na přelomu let 1869 a 1870. Rovněž tento převod upoutá proti Vávrou neurčitě zmíněným českým hodnotám svým zacílením. Pětr Lipič *Dvě sotře* nevydal tiskem, zapsal je do rukopisného sborníku *Serbowka*, který připravili chovanci pražského Lužického semináře, povětšinou studenti bohosloví a sami nezřídka protagonisté lužického „národního obrození“. Lipič také povídku nepřeložil doslova, nýbrž „zesrbštil“ – přesadil její děj do Lužice, do „vsi nedaleko stříbrné Sprévy“, lužickosrbštemu prostředí přizpůsobil i popis krajiny.

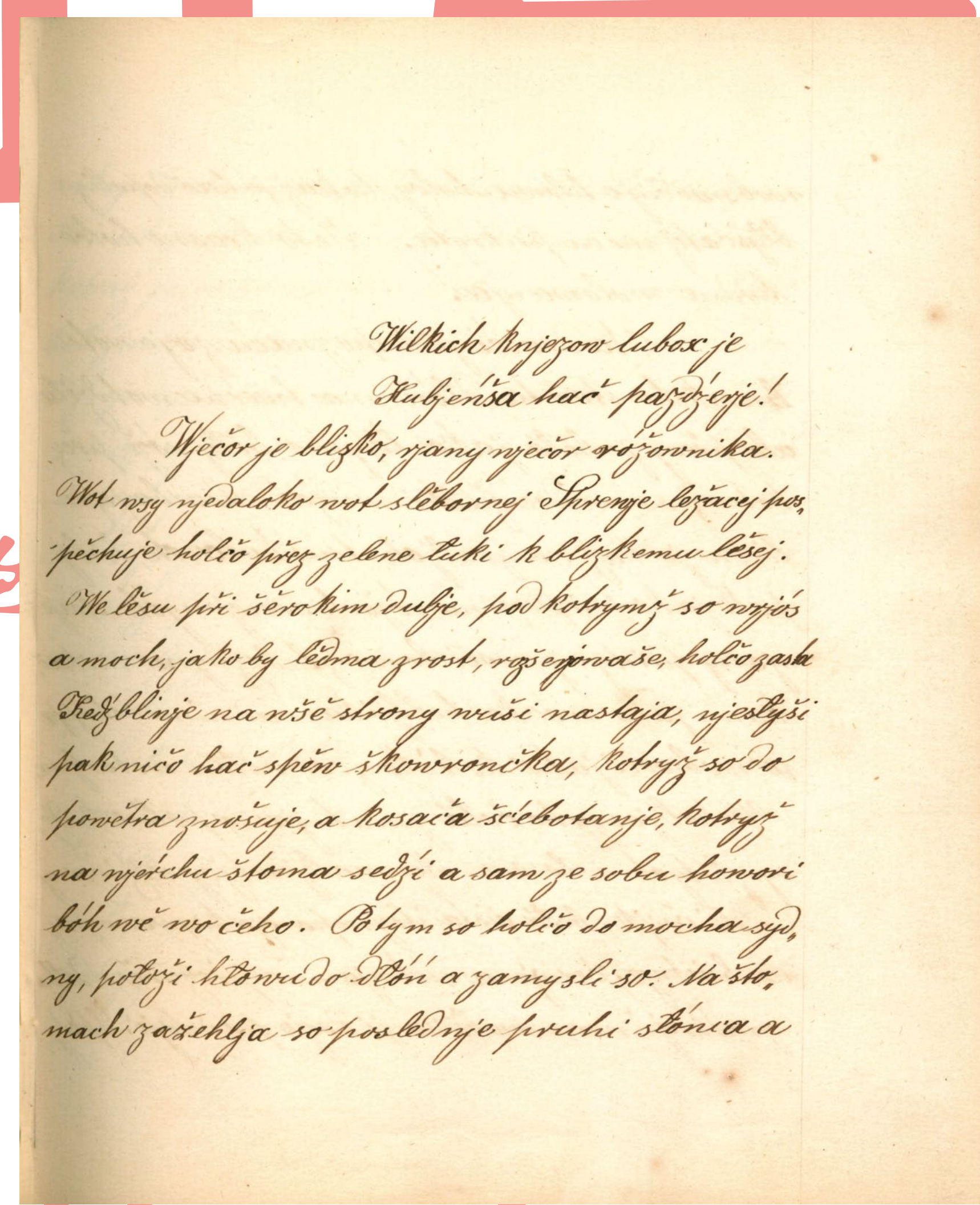
Dílo Němcové zjevně bylo svou tematikou i vyzněním atraktivní pro lužickosrbšské elity pocházející z konzervativního katolického venkovského prostředí. Toto pozorování ovšem platí i pro další nestátní slovanské národy s chudším písemnictvím. Stejně jako dokázalo německojazyčné čtenáře v padesátých letech oslovit svou aktuální estetickou hodnotou, mohly být podobné překlady významným podnětem i pro vlastní tvorbu, podobně, jako byla na překladech závislá česká literatura v raném 19. století.

Vedle *Babičky* se mezinárodnímu ohlasu těšily i povídky a pohádky Boženy Němcové: tak student pražského Lužického semináře Pětr Lipič přeložil na přelomu let 1869 a 1870 *Sestry* do lužické srbštiny. Český povídka začíná příslovím „Láska velkých pánů lehčí jest než meč“ a větami – proti lužické Sprévě – „Večer je na sklonku, krásný večer černovný. Od vesnice, nedaleko břehu Bobry ležící, pospíchá děvče přes vřesoviště k nedalekému lesíku.“

母佐娃話集

祖母

文学

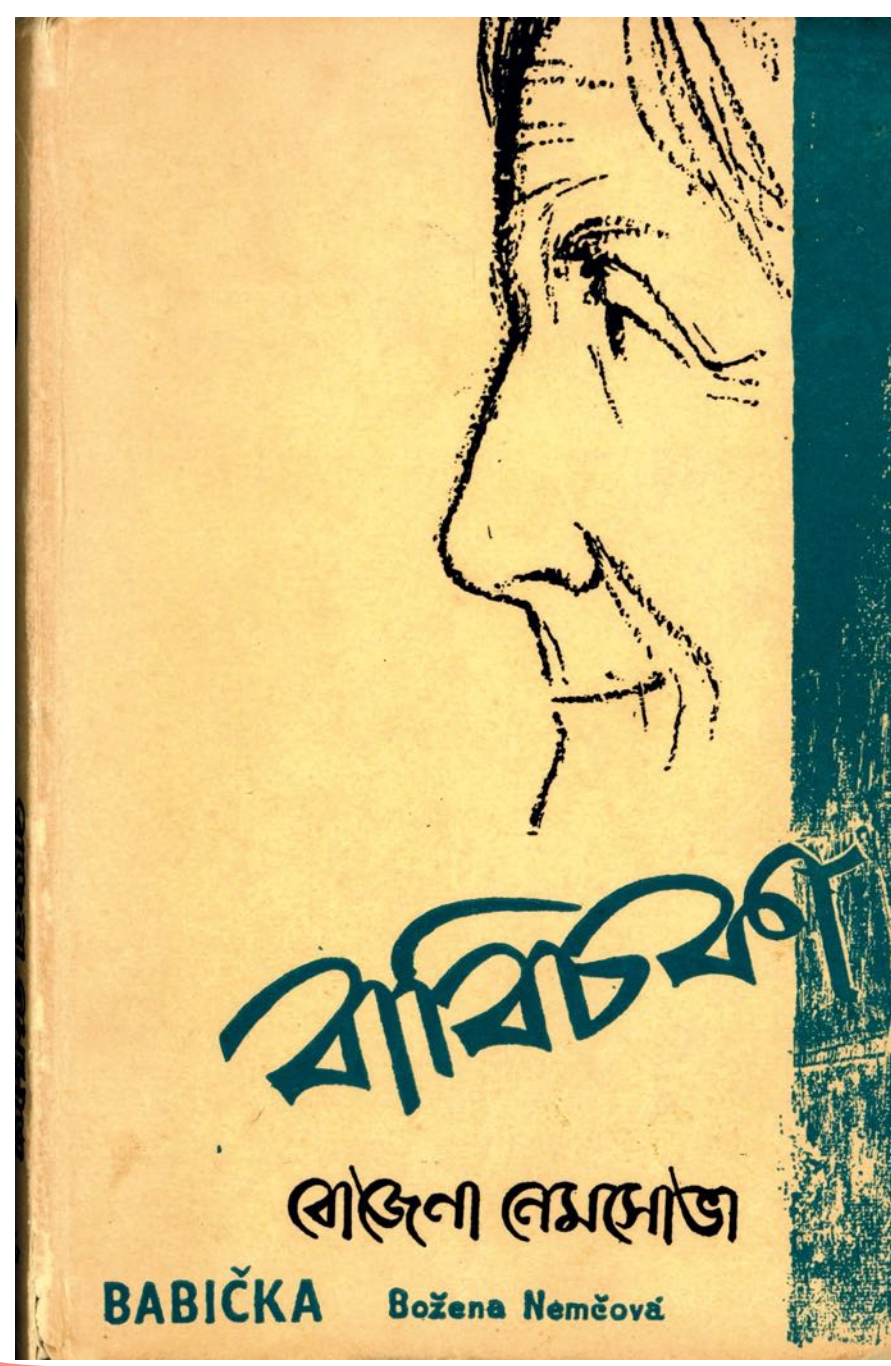

Ty dny tu také byla v Praze Ida z Düringsfeldu – provdaná baronka Reinsberg, německá spisovatelka, která překládala naše národní písně a velmi o Slovanstvo se interesuje. Koupila si také moje pohádky – a byla by mne ráda poznala. Pan Nebeský, když byla v Muzeu a na mne se ptala, přivedl ji ke mně a ona mne pak pozvala k Černému koni, kde bydlela. Dala jsem jí *Babičku*, kterou chce přeložit do francouzského – a byla se mnou velmi přátelská. Já s ní né tak, mně se ta německá vychloubavost a tlachavost protiví. Tam je spisování pouhá industrie; tolik mi toho nahamonila, že jsem za hodinu znala poměry celého německého spisovatelstva. Ale je aristokratka; já ale s ní, jako by jen chudá spisovatelka byla jako já. Chtěla ustavičně, abych jí napsala svůj životopis, já ale jí ukázala Jungmannovu *Historii literatury*, Nebeský jí také něco pověděl, a tak si něco o mně stloukla a dá to pryč do Auslandu a do *Literarische Blätter*.

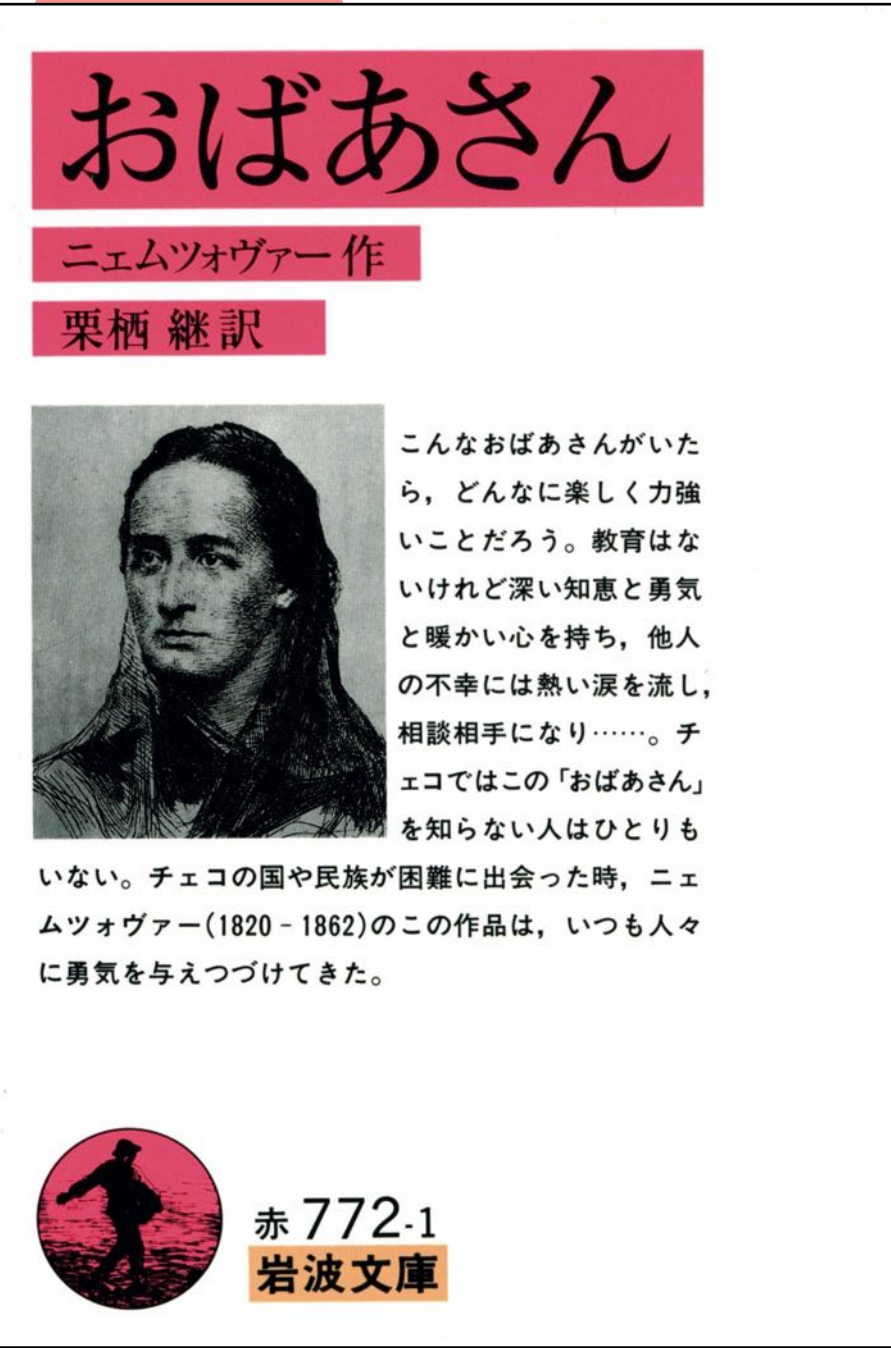
(Dopis synu Karlovi, 13. září 1856)

První úplná vydání *Babičky* v překladu

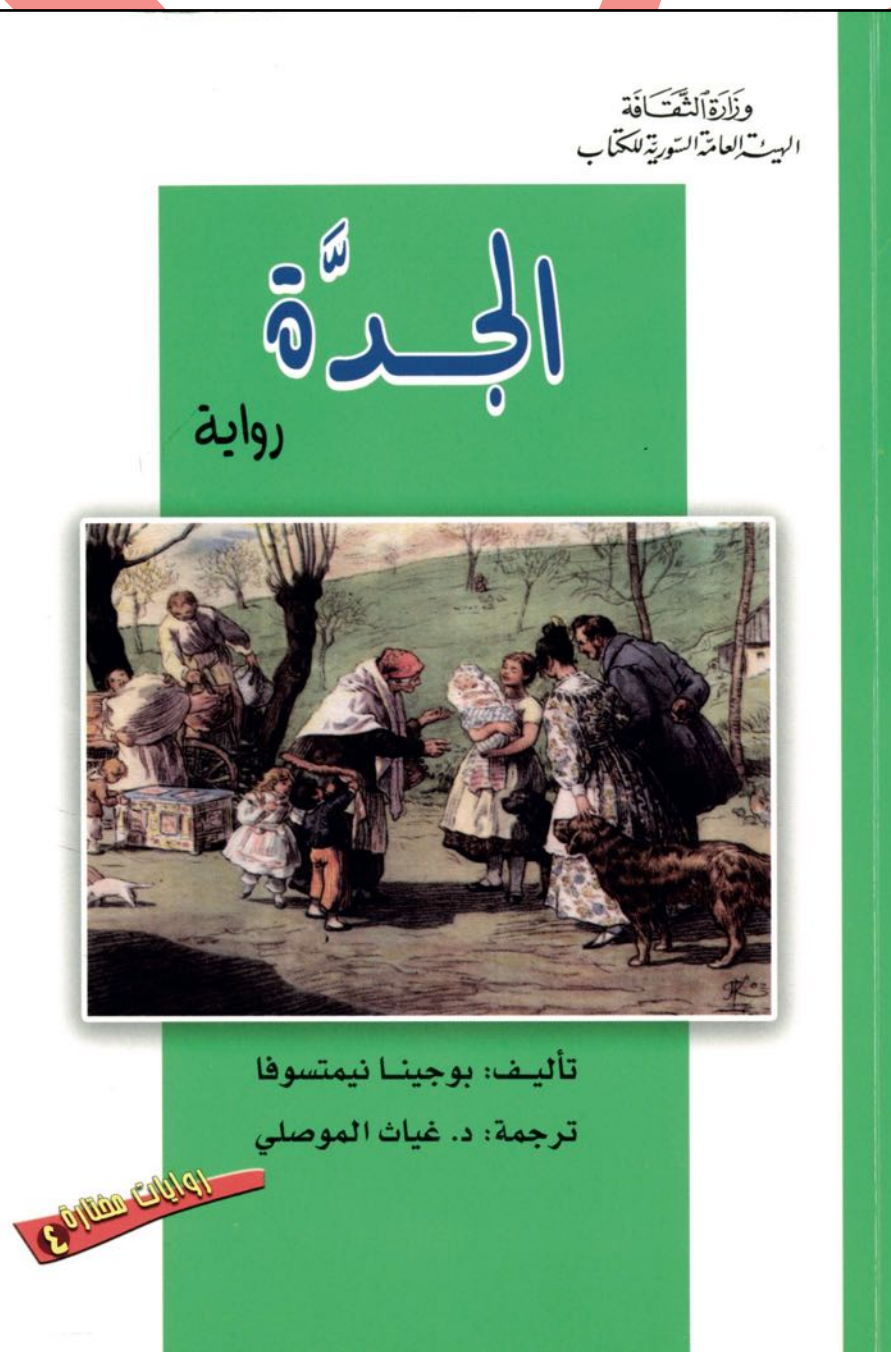
angličtina	<i>The Grandmother</i> (1891)
C arabština	<i>Al-Džadda</i> (2009)
běloruština	<i>Babulja</i> (2007)
bulharština	<i>Babička</i> (1946)
čínština	<i>Waj cu mu</i> (1957)
dánština	<i>Bedstemoder</i> (1894)
esperanto	<i>Avineto</i> (1909–1921)
estonština	<i>Vanaema</i> (1970)
finština	<i>Isoäiti</i> (1966)
francouzština	<i>Grand-mère</i> (1880)
holandština	<i>Grootmoeder</i> (2014)
chorvatština	<i>Babica</i> (1863)
italština	<i>La nonna</i> (1909)
B japonština	<i>Obāsan</i> (1956)
katalánština	<i>L'avia</i> (1924)
litevština	<i>Močiute</i> (1972)
lotyština	<i>Vecmāmiņa</i> (2015)
lužická srbština	<i>Naša wowska</i> (1883)
E maďarština	<i>Nagyanyó</i> (1931)
makedonština	<i>Babička</i> (2009)
mongolština	<i>Emee</i> (1987)
němčina	<i>Die Großmutter</i> (1885)
poľština	<i>Babunia</i> (1905)
portugalština	<i>A avó</i> (1958)
rumunština	<i>Bunica</i> (1885)
ruština	<i>Babuška</i> (1866)
slovenština	<i>Babička</i> (1928)
slovinština	<i>Babica</i> (1862)
španělština	<i>La abuela</i> (1924)
D ukrajinština	<i>Babusja</i> (1962)
uzbečtina	<i>Adiba mechri</i> (1960)

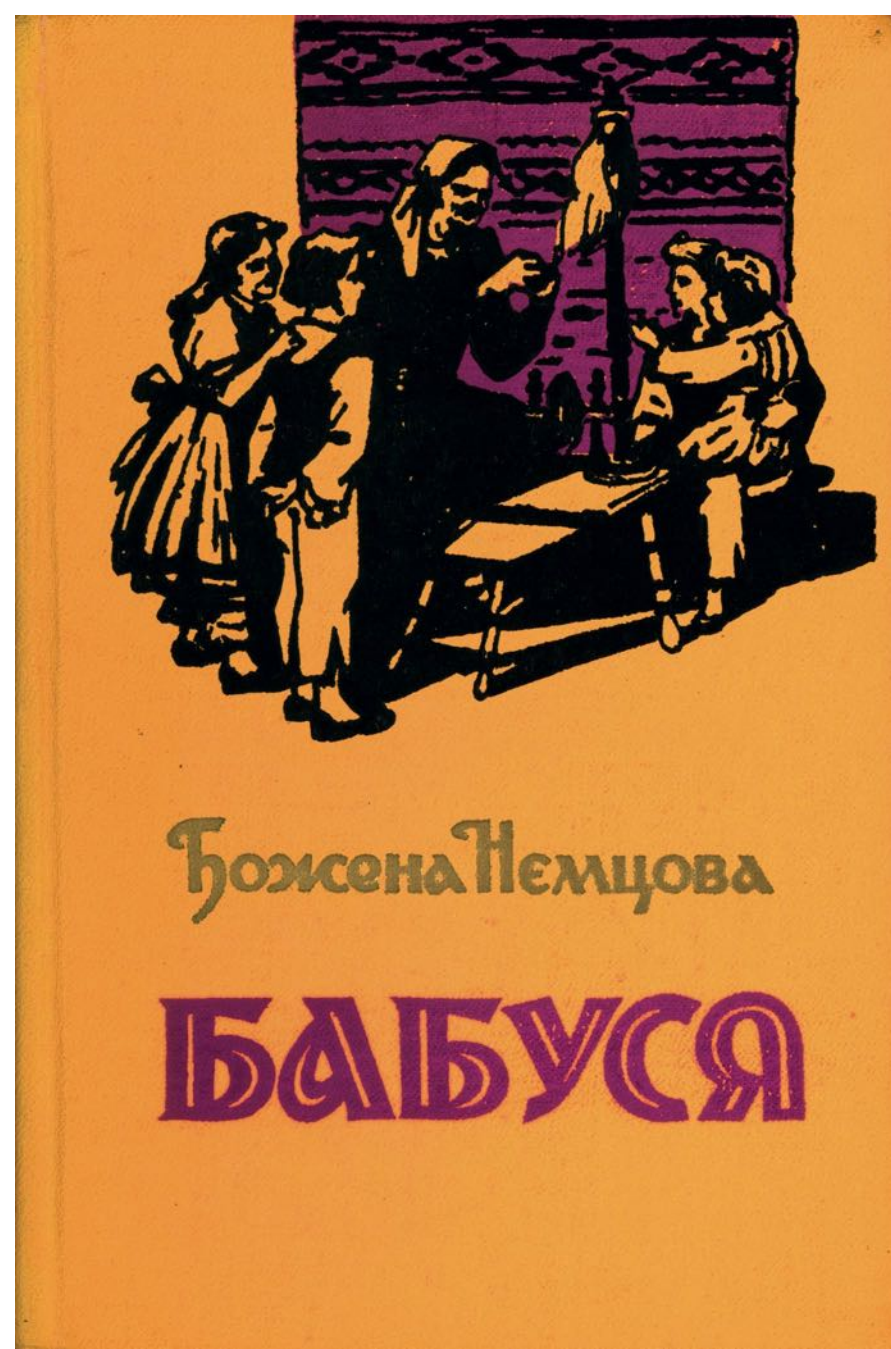
A bengálština

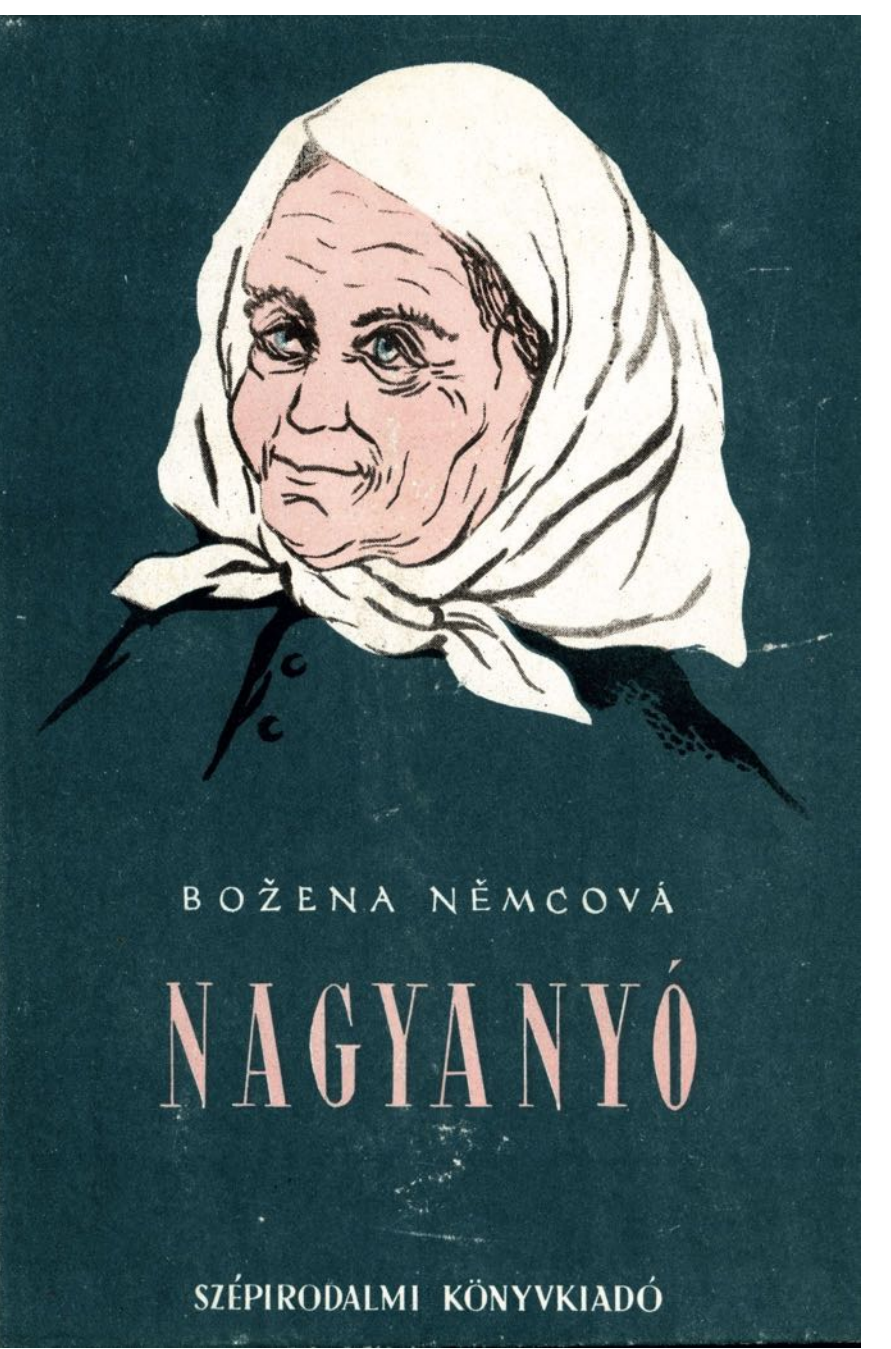
B japonština

C arabština

D ukrajinština

E maďarština

Ale proti horské povodni nebylo úbrany. Jako na divém koni přihnala se z hor, vzala na cestě vše s sebou, co se jí v cestu stavilo, roztrhala hráz a břehy, vyvrátila stromy i stavení, a to vše v takovém kvapu, že se lidé ani vzpamatovat nemohli. Proto také babička, zkušená toho, jak domů přišla, hned radila, aby se děly přípravy k odklizení věcí ze sednic na hůru, co se také ihned dělo... „A vy jděte nyní za dětmi, aby ta paní neměla vše na starosti,“ pravila babička dceři a Bětce, když bylo vše uspořádáno, „já tu s Voršou zůstanu. Přijde-li voda do stavení, vylezeme na hůru, a tak zle, snad dá Pánbůh, nebude, aby nás vzala i se stavením; není sem tak spádno jako ke mlýnu, ti chudáci jsou hůře na tom.“

(Babička, 1855)

Povodně v Ratibořicích, které popisuje Božena Němcová v *Babičce*, se opakují dodnes, i když se sám tok řeky Úpy a spolu s ním třeba i skutečný Viktorčin splav posunuly a změnil. Zachytil je jak Adolf Kašpar ve svých ilustracích roku 1903, tak Martin Velíšek v roce 1995.

Kulturní krajina Babiččina údolí

Vodník

Pod pahorkem, pod zeleným
Úpava se točí;
škoda, škoda nastokrát těch
jasnomodrých očí!

Pod pahorkem u potoka
děvče s matkou sedí
a do chladných bujných vlnek
s toužebností hledí.

„Nech, matičko, nech mě koupat,
pálí tak sluncečko.“ —
„Chraniž Pánbůh, utopíš se,
má zlatá děvečko.“

Vábné moci neodolá,
přec ku břehu kráčí;
a již jedna hravá vlnka
bílé nožky smáčí.

„Nechod' k vodě, lká matička,
„vodník pro tě sáhne,
do své skleněné komůrky
pod vodu tě stáhne.“

Proč v té vodě jak v zrcadle
děvče pohled stápi?
Snad jí vlastních tváří růže,
očko modré vábí?

Ne tak — z tiché tůně jen se
bledý chlapec dívá
a kytičí čarokrásnou
na panenku kývá.

„Ke mně pojď! Ty květy ladné
všecky budou tvoje,
kletotů a perel dám ti
jako všecek roje.“

Pod vodou je ticho, volno,
budeš se mnou hrát
a v mém krystalovém zámku
budem spolu spát.“ —

Tak ji láká, by po lilji
ručinkou jen sáhla, —
ta se nahne, nožka klesne —
již ji vlna stáhla.

Báseň *Vodník* Boženy Němcové z roku 1844, protějšek známější balady Karla Jaromíra Erbena na motivy pověsti ze spisovatelčin kraje, bývá tištěna se jménem řeky ve druhém verši „Opava“. Jedná se však zřejmě o Úpu protékající Ratibořicemi, jak potvrzuje i rukopis, v tvaru „Úpava“. Ostatně Němcová sama na vznik básně vzpomínala následovně: „V létě rok 1844. Byli jsme na Žofíně — seděla jsem sama u zdi pod kaštanem a dívala se na Vltavu — na obloze vysvítaly hvězdy jedna za druhou — a v duši mé zpomínky se fadily jako perle v růženci — Utěšené údolí domáci — mladiství moje — smrt krásného děčka v divoké Úpě; — chtělo se mně podívat do té fantastické říše vodníkové. — A tak povstala ta báseň; jako by mně jí byl někdo pošeptával tam z té Vltavy.“

Příběh nejznámější prózy Boženy Němcové je zasazen do několikakilometrového údolí řeky Úpy protékající Ratibořicemi u České Skalice. Úpa pramení v Krkonoších, k nimž lze za jasného počasí dohlédnout od České Skalice. Řeka tam z Ratibořic míří a tvoří protíváhu k lesní cestě, po níž spěchávala budoucí spisovatelka okolo panského čajového pavilonu do českoskalické roubené školy, dnes malého muzea, a později jela jako nevěsta do maloskalického kostela, kde si vzala za manžela vlastenecky smýšlejícího úředníka Josefa Němce. Sňatek odvedl Barboru do nedalekého Kostelce a Josefova — měst, kde památku na Němcovou udržují malými expozicemi, pamětními deskami či bustami a sochami.

Ne každému spisovateli se poštěstí docílit tak rozšířeného povědomí o zámku a podzámčí s několika bezvýznamnými staveními a jejich okolí, jako se to podařilo Boženě Němcové, ba dokonce zapůsobit na obnovu místa, aby odpovídalo dílu. Pro ni je ratibořické údolí kulisou, prostřednictvím níž dokázala ve své době českému a záhy i zahraničnímu publiku nabídnout uvěřitelný příběh o zdravém jádru národa, který v nuzných poměrech svých mysliven, hospod, mlýnů a chalup navrací historii její smysl, a nadto také návrat do mikrohistorie lidského dětství, která nabízí hledání smyslu i jednotlivci.

Němcová si nemusela údolí, kterému se až desítky let po její smrti dostalo pojmenování Babiččino, vymýšlet. Díky spisovatelčinu tvůrčímu postupu, který přesvědčivě kombinuje realitu a fikci, prožije čtenář *Babičku* pozdní letní soumrak se zářícími hvězdami či obdobně povodně se strachem o holý život, jak je mohla zažít sama Němcová či její hrdinové. Literární postavy sice mívají reálný podklad, autorka však do jejich osudů promítá životní příběhy nasbírané při putování po celých Čechách a na základě četby, popřípadě je sama domýšlí tak, aby mozaika dějů *Babičky* vytvořila smysluplný obraz.

Babička vyšla roku 1855, ale desítky let trvalo, než dostala knižní ilustrace. Ty byly zprvu velmi obecné a bez jakékoli vazby na konkrétní místa děje, jež autorka popisuje. Snad proto se na začátku 20. století student pražské akademie Adolf Kašpar rozhodl vyrazit do Ratibořic s malířskou výbavou a svým fotoaparátem. To, co si vyfotografoval a naskicoval, ovládlo knižní trh. Kašpar zařizoval podobu údolí tak, jak vypadalo více než půl století poté, co ho autorka naposledy navštívila, a my jsme si tuto podobu i díky řadě jeho následovníků adoptovali do svého kolektivního vědomí.

Němcová pojala své vyprávění jako obraz. Tento obraz „perem kreslený“ jsme si ztotožnili se skutečností a mnozí z nás za ním putujeme proto, abychom se utvrdili, že jsme jedné krve. Nevědíme a nevíme, že údolí se od doby mládí budoucí autorky proměnilo. Zmizela některá stavení, mezi nimi roku 1830 i původní bělidlo, proud řeky plyne částečně v novém korytu. Koneckonců už v době, kdy Němcová *Babičku* psala, měla před očima jiné, zachované budovy, jež mají blíže k dějištím v knize. Také její rodina a přátelé i známí se rozprchli do světa a žili zcela jiné osudy, než jim byly přisouzeny.

Po druhé světové válce převládlo přesvědčení, že by Ratibořice měly co nejvíce připomínat prostředí *Babičky* tak, jak jej načrtla autorka. Nepatřičné objekty byly zbourány, jiné přizpůsobeny představě o tom, jak bychom měli své údolí vnímat. Zatímco skutečný vlhký byt spisovatelčiných rodičů v hospodářském dvoře, který na rozdíl od skutečného bělidla dosud stojí, chátrá a chátrá, rozprostřela se mezi Úpou a mlýnským náhonem idyla, postavená jako trojrozměrná ilustrace ke knize. Údolí se zaplnilo sluncem a turisty, kteří si kromě suvenýrů začali odvážet novodobé přesvědčení, že takhle hezky tu kněžna se svými poddanými žila.

Tento puristický a turistický přístup měl a má své odpůrce, většinou je však přijímán, protože vyhovuje zažitě představě o idyle, z níž se znovuzrodil novodobý český národ. „Protože“ slovy literárního historika Vladimíra Macury, „Babiččino údolí je víc než park, je to sen o nás samých.“

Nejvýraznější připomínkou *Babičky* v Babiččině údolí vedle staveb se stal roku 1922 pomník Ottý Gutfreunda v známé scéně, kdy se babička s dětmi při návratu z mlýna zastavují, pozorují na nebi hvězdy a Barunka zjišťuje, že ta Viktorčina je zkalena (na fotografii s autorem).

Kdyby člověk, zvyklý na hlučný život velikých měst, putoval údolím, kde stojí osamělé stavení... pomyslí by si: „Jak tu jen ti lidé mohou žít celý rok? Já bych tu nechtěl být, leda co růže kvetou. Bože, jakých pak tu radostí!“ A přece tam bylo velice mnoho radostí v zimě v létě! Pod nízkou střechou přebývala spokojenost a láska...

(Babička, 1855)

Božena Němcová, její literární krajina, postavy, ale i skutečné osudy jejich předloh se opakovaně stávaly předmětem vtipu, karikatur a persifláž. Opakované tomu tak bylo např. v kresbách Vladimíra Rencína, který upozorňuje, že bělidlo stálo jinde, skutečná babička Němcová dožila svůj život v chudobě roku 1841 u své dcery ve Vídni a „Viktorka“ samu autorkou přežila.